

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

**Проблеми та перспективи розвитку
сільських територій України
(на прикладі Карпатського регіону)**

НАУКОВО-АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

ЛЬВІВ – 2011

УДК 332.122:338.43(477.8)

П-78

Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): науково-аналітична доповідь / [В. В. Борщевський, Х. М. Притула, В. Є. Крупін, І. М. Куліш]; НАН України. Інститут регіональних досліджень; [наук. ред. В. В. Борщевський]. – Львів, 2011. – 60 с.

Науковий редактор: д.е.н., доц. В. В. Борщевський

Авторський колектив:

Борщевський В. В., д.е.н., доц.

Притула Х. М., к.е.н.

Крупін В. Є., к.е.н.

Куліш І. М., к.н.держ.упр.

В доповіді розглянуто сучасний стан та проблеми розвитку сільських територій України, а також виявлено основні чинники впливу на формування та використання виробничого і соціального потенціалу українського села в умовах ринкових трансформацій. Проаналізовано демографічні, економічні та інституційні аспекти функціонування сільських територій України. Узагальнено досвід країн ЄС щодо стимулювання розвитку сільських територій, а також окреслено основні напрями державної політики щодо вирішення існуючих проблем. Сформульовано пропозиції для органів державної влади і місцевого самоврядування.

ЗМІСТ

Сучасні проблеми розвитку сільських територій	4
1. Соціально-демографічні аспекти розвитку села	6
2. Напрями багатофункціонального розвитку сільських територій	22
3. Земельна реформа: стан та пріоритети	33
4. Державна політика розвитку сільських територій в контексті європейської інтеграції України	43
Висновки та рекомендації	52
Список використаних джерел	54

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Протягом усього періоду незалежності нашої держави аграрна проблематика незмінно знаходиться у центрі уваги вітчизняних політиків, вчених-економістів, господарників, громадських діячів, експертів, а також великого кола пересічних громадян, які тією чи іншою мірою дотичні до проблем українського села.

В соціально-економічному житті України сільські території займають особливе місце. На них проживає третина населення нашої держави і припадає 90% її площі. Значимість цих територій посилюється їх винятковим внеском у формування основ продовольчої безпеки та нарощування експортного потенціалу країни. Ці та інші чинники роблять розвиток сільських територій одним з основних пріоритетів державної політики України, спрямованої на підвищення стандартів життя сільського населення, зростання ефективності функціонування АПК, покращення стану довкілля та поліпшення якості людського капіталу.

Україна володіє сприятливими географічними, кліматичними, ресурсними та іншими передумовами розвитку сільських територій, тому потенційно спроможна стати державою з пріоритетним розвитком аграрної сфери та одним з основних постачальників на світові ринки екологічно чистої продовольчої продукції. Проте на сьогодні проблема невідповідності рівня розвитку українського аграрного сектору та сільських територій загалом світовому рівню та стандартам країн ЄС, поки що залишається нерозв'язаною.

Конкурентоспроможність вітчизняної сільськогосподарської продукції досягається в основному за рахунок дешевої робочої сили і нещадної експлуатації землі, що не може тривати довго. Разом з тим, прагнення України до інтеграції у європейське співтовариство потребує формування та поглиблення позитивних тенденцій розвитку сільських територій. Без цього наша держава не зможе успішно конкурувати з економіками розвинених країн світу, в яких рівень життя сільського і міського населення максимально зближені та значно переважають аналогічні вітчизняні показники. Це зумовлюватиме постійне відставання України в глобальному ринковому поділі праці за ключовими індикаторами господарського розвитку у зв'язку з неминучою втратою частини ресурсного потенціалу, зниженням якості людського капіталу, погіршенням природного середовища та, як наслідок, виникненням все нових бар'єрів на шляху економічного зростання.

Державна політика розвитку сільських територій покликана забезпечувати формування сприятливого інституційного, організаційного та економічного середовища на загальнонаціональному та регіональному рівнях, стимулювати налагодження дієвих механізмів залучення вітчизняних і закордонних інвестицій у сільську місцевість, а також створювати комфортні умови для проживання і роботи мешканців українського села.

Не зважаючи на поодинокі кроки, що робляться владою в напрямі формування такої політики, загалом цей процес характеризується непослідовністю, половинчастістю, невиконанням визначених відповідними

документами правових, організаційних, наукових, фінансових та інших заходів, спрямованих на сталий розвиток сільських територій, а також не узгодженістю з принципами та стандартами, що діють в розвинених країнах світу.

Низка останніх урядових ініціатив у сфері аграрної політики, включаючи прискорення земельної реформи, не завжди узгоджуються з реальними потребами мешканців села і не спираються на належним чином науково-обґрунтовані та методологічно вивірені концепції, що може потягнути за собою погіршення ситуації у разі їх форсованого втілення у практику господарського життя.

Більшість державних і регіональних програм, пов'язаних з розвитком сільських територій, мають переважно декларативний характер, або не забезпечуються необхідними фінансовими ресурсами, що ускладнює, а подекуди і цілком унеможлиблює їхнє виконання. Це, зокрема, стосується Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року, Концепції загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року, Концепції розвитку села та формування самодостатніх територіальних громад на період до 2015 року, затвердженої рішенням Львівської обласної ради від 4 грудня 2007 р., а також багатьох інших.

Відтак, прогалини в державній політиці та суб'єктивні прорахунки і помилки, що мали місце на попередніх етапах ринкового реформування вітчизняної економіки та її аграрного сектору, призвели до суттєвого погіршення демографічних показників у сільській місцевості, руйнування виробничого потенціалу села, погіршення якості та родючості ґрунтів, загострення екологічних проблем тощо.

Все це зумовлює необхідність пошуку адекватних інструментів підвищення ефективності функціонування аграрного сектору України на основі забезпечення сталого розвитку сільських територій.

Методологічною базою для розробки дієвих заходів, спрямованих на комплексний розвиток сільських територій у всій його багатомірності та різноаспектності мають стати ґрунтовні наукові дослідження та активні дискусії в середовищі компетентних фахівців і зацікавлених осіб, а також сформовані на їхній основі рішення органів державної влади та місцевого самоврядування, орієнтовані на розвиток виробничого потенціалу, покращення якості природного середовища та підвищення якості людського капіталу сільських територій України.

1. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СЕЛА

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. №573-р була схвалена Концепція Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року [51]. Концепція визначила, що основними проблемами в сільській місцевості є високий рівень безробіття, посилення міграції сільського населення, скорочення мережі закладів соціально-культурного призначення, зношеність та застарілість їх матеріально-технічної бази, нестача ресурсів для збереження і відтворення виробничого потенціалу села.

Ці та інші проблеми зберегли свою актуальність до цього часу, а їхній негативний вплив на розвиток сільських територій обмежує можливості формування та використання соціально-економічного потенціалу села, спричиняє до виникнення проблем у сільськогосподарському виробництві та супроводжується руйнацією традиційного укладу сільського життя.

Вказані дисфункції знаходять своє відображення як на загальнодержавному рівні, так і в контексті життєдіяльності сільських територій окремих регіонів, зокрема, Карпатського.

Демографічна ситуація

Кількість постійного населення сільських територій Карпатського регіону протягом останніх 20 років постійно зменшується, причому у Львівській області це зменшення є найбільшим. Однак, якщо проаналізувати частку сільського населення у загальній кількості постійного населення регіону, можна побачити, що його відсоток є майже незмінним, а у Львівській області навіть спостерігається невелике зростання, що пояснюється міграційними процесами (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Кількість населення на сільських територіях Карпатського регіону у 1991-2010 рр. (тис. осіб)

Області	Роки										
	1991	1996	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Закарпатська	784,2	785,7	791,5	789,5	787,7	786	783,7	782,4	781,2	781,5	782,2
Івано-Франківська	826,1	827,2	824,9	814,5	809,3	804,1	798,9	793,7	789,3	786,4	784,3
Львівська	1082,3	1078,9	1067,8	1057,5	1047,7	1038,2	1027,6	1019,6	1011,8	1005,7	1001,6
Чернівецька	545,4	553,5	550,7	546,6	542,5	538,4	534,3	534,3	531,4	528,8	527

Джерело даних: [9; 30; 76; 77; 79].

З розподілу сільського населення за віком видно, що найбільшу частку в усіх областях Карпатського регіону становлять пенсіонери, особи вікової категорії понад 70 років. У відсотках від загальної кількості населення найбільше осіб вікової категорії “70 і старше” спостерігається у Львівській області – 12,9%, а найменше – у Закарпатській області – 7,1% (табл. 1.2). Це створює низку ризиків, пов’язаних з потенційною втратою частини наявних трудових ресурсів у найближчому майбутньому, оскільки люди старших вікових категорій є вагомим чинником здійснення виробничої діяльності у сільській місцевості, ризик міграції якого до міста чи за кордон є мінімальним. Натомість, представники молодших вікових категорій значно більш підвладні міграційним процесам, у зв’язку із чим диспропорції між чисельністю представників найстаршої та молодих вікових груп в перспективі набудуть ще більшої очевидності.

Таблиця 1.2

**Розподіл населення сільських територій в областях
Карпатського регіону за віковими групами на грудень 2010 р. (%)**

Вікові групи, років	Області			
	Закарпатська	Івано- Франківська	Львівська	Чернівецька
до 1	1,3	1,3	1,3	1,3
1-4	4,9	4,6	4,5	4,8
5-9	5,7	5,3	5,0	5,5
10-14	6,9	6,4	6,2	6,6
15-19	7,5	7,1	7,1	7,2
20-24	7,9	7,7	7,7	7,7
25-29	7,8	7,1	7,3	7,0
30-34	7,7	7,0	6,8	7,2
35-39	7,5	7,0	6,8	7,0
40-44	7,1	6,7	6,8	6,7
45-49	7,3	7,2	7,4	6,9
50-54	6,5	6,8	6,8	6,4
55-59	6,2	5,2	5,0	5,4
60-64	4,2	4,2	4,2	4,1
65-69	4,4	4,2	4,3	4,6
70 і старше	7,1	12,2	12,9	11,6

Джерело даних: [9; 67; 77; 79].

Спостерігається суттєве скорочення природного приросту сільського населення регіону. Особливо стрімке падіння за цим показником почалося у період 1990–1995 рр. і зупинилося у 2005 р. Згодом означилося невелике зростання, хоча загальний приріст продовжує залишатись від’ємним (табл. 1.3). Це підтверджує висновок про поступове вимивання кадрових ресурсів з цих територій та відповідне погіршення якості наявного тут людського капіталу.

**Природний приріст (+), скорочення (-) сільського населення в областях
Карпатського регіону у 1990–2010 рр. (осіб)**

Області	Роки								
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Закарпатська	-	-	-1100	-1700	-2300	-1200	300	200	700
Івано-Франківська	2321	-345	-2399	-3884	-3501	-3118	-2380	-1291	-2100
Львівська	4774	-5617	-5654	-6717	-5720	-5816	-4652	-3225	-4100
Чернівецька	1446	-285	-1614	-2329	-1665	-1725	-991	-693	-1800

Джерело даних: [40; 72; 77; 79].

Народжуваність у сільській місцевості завжди була вищою, порівняно з містами. І, хоча на сьогодні все ще спостерігається скорочення населення, вже окреслилася стійка позитивна динаміка.

Соціальна інфраструктура

Дотримання прав та свобод усіх мешканців нашої держави належить до головних засад демократичного суспільства. Стаття 48 Конституції України говорить, що кожен громадянин має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло [32]. Проте, як відомо, життєвий рівень мешканців села суттєво відрізняється від рівня мешканця міста. Більше того, відрізняється навіть рівень життя мешканця села (міста) у залежності від того, у якій області Карпат розташований населений пункт.

Соціальна інфраструктура села, як і будь-якого іншого населеного пункту складається з відповідного набору складових елементів. Характер цих елементів залежить від розмірів населеного пункту, кількості осіб, котрі в ньому проживають, вікових категорій, якими представлена їх популяція тощо. І саме соціальна інфраструктура разом з чинниками економічного характеру чинить найбільший вплив на відтворення трудового потенціалу.

Соціальна інфраструктура має велике значення для формування не лише фізичних і інтелектуальних здібностей до праці, а й "...підвищення рівня освіти, кваліфікації, культури, здоров'я, поліпшення умов праці і побуту, організації відпочинку, розвитку торгівлі і транспорту. Через медичне, культурно-побутове обслуговування, житлово-побутові умови, школу, торгівлю, громадське харчування, підготовку кадрів інфраструктура впливає на раціональне використання соціально-трудоного потенціалу" [69].

Соціальна інфраструктура села – це сукупність об'єктів, що забезпечують задоволення потреб сільського населення шляхом надання благ та опосередковано впливають на ефективність виробництва через основну продуктивну силу – людей на визначеній території [25].

Згідно моделі раціонального розміщення об'єктів соціальної інфраструктури села (далі – модель), кожен сільський населений пункт повинен мати широкий комплекс видів обслуговування або перебувати в зоні

нормативної транспортної (тимчасової) доступності хоча б до одного із поселень, що має такий комплекс послуг [69].

Модель складається з кількох основних блоків (рис. 1.1):

- побутове обслуговування населення;
- медичне обслуговування;
- торгове обслуговування;
- навчально-виховні заклади.

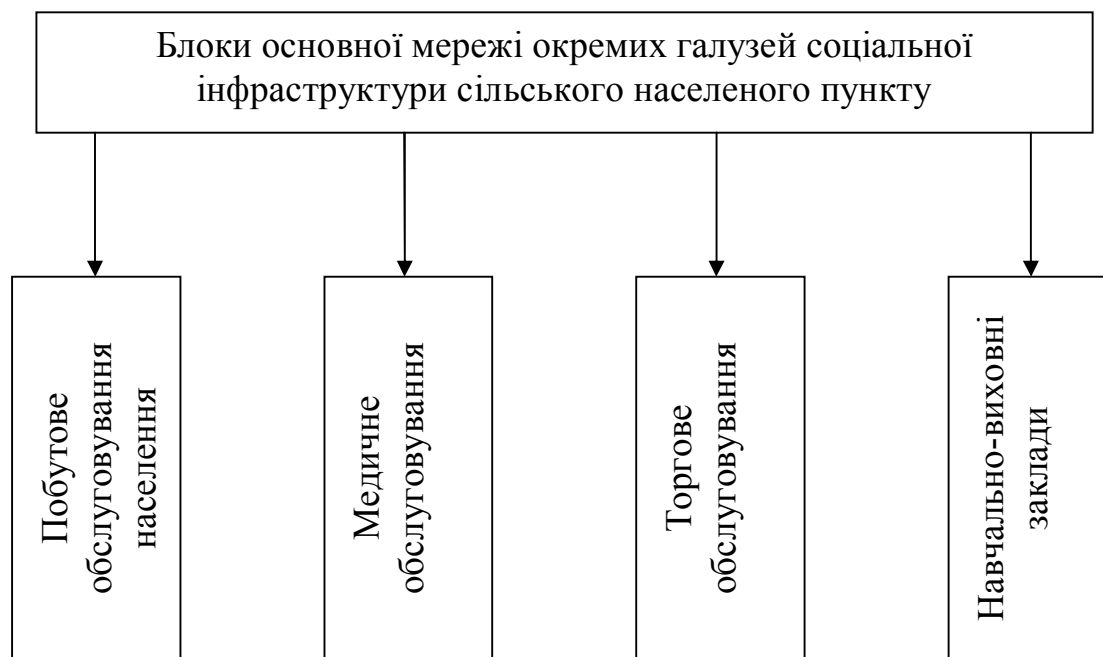

Рис. 1.1. Графічна модель раціонального розміщення об'єктів соціальної інфраструктури сільського населеного пункту [69]

Для нормальної життєдіяльності сільських територій необхідно, щоб тією чи іншою мірою, усі представлені блоки цієї моделі були наявними в кожному населеному пункті. Як показує практика, сьогодні досягнення такого стандарту видається мало реальним, особливо, якщо мова йде про сільські території Карпатського регіону.

Побутове обслуговування

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві”, будівництво в сільській місцевості об'єктів освіти, охорони здоров'я, культури і спорту, водопроводів, каналізаційних систем та споруд, мережі газо- і електропостачання, шляхів, об'єктів служби побуту, благоустрій територій, а у трудонедостатніх селах, крім цього, спорудження житла здійснюється за рахунок державного і місцевого бюджетів. У випадках, коли спорудження зазначених об'єктів здійснюється за власні кошти суб'єктів господарювання, то понесені ними витрати відшкодовуються з Державного бюджету України і місцевих бюджетів. Цим же документом до 2000 року планувалося виконати

державні програми газифікації, водопостачання, електрифікації, будівництва шляхів, благоустрою сіл, а також відродження трудонедостатніх, занепадаючих сільських населених пунктів [23].

Крім того, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України у 1994 р. Правила побутового обслуговування населення передбачали рівні можливості до задоволення необхідних потреб для мешканців усіх територіальних одиниць України [48].

Однак, економічні реалії, зокрема загострення кризових явищ в національній економіці в умовах переходу до ринку, завдали суттєвої шкоди системі побутового обслуговування населення сільських територій, а будівництво нових об'єктів взагалі стало великою рідкістю. Вакуум, котрий утворився в облаштуванні сільського побуту, і до тепер залишається незаповненим.

Під час приватизації частина об'єктів побутового обслуговування населення сільських територій перейшла у приватну власність і змінила своє цільове призначення, а ще частина – були зруйновані. На сьогоднішній день побутове обслуговування в селах майже відсутнє. А там, де воно є, обмежується переважно послугами перукарень, інколи ремонтом взуття чи пошиттям і ремонтом одягу. Так ситуація аж ніяк не відповідає сучасним стандартам. Вимогою дня є заклади, що надають послуги з ремонту та обслуговування побутової техніки, хімчистки одягу, фото- і поліграфічні послуги, доступ до мережі Інтернет тощо.

Медичне обслуговування

Усі громадяни України незалежно від місця проживання мають право на отримання в усіх лікувально-профілактичних закладах системи охорони здоров'я гарантований рівень медичної допомоги, який визначений постановою Кабінету Міністрів України “Про затвердження програми надання громадянам гарантованої державної безоплатної медичної допомоги” від 11.07.2002 р. № 955 [49].

Однак на сьогодні медичне обслуговування не лише на селі, де ситуація критична, а й у містах, не дає можливості кожному громадянину реалізувати своє, гарантоване статтею 49 Конституції України, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування [32]. Згідно цієї ж статті, держава зобов'язана створювати умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена.

Статистичні показники щодо наявності медичних закладів у сільській місцевості Карпатського регіону свідчать про позитивну динаміку – їх кількість щороку зростає (табл. 1.4).

Водночас, якість роботи цих закладів та їх кадрове забезпечення не завжди відповідає сучасним вимогам та потребам мешканців сільських територій. На думку експертів, 65% смертей у сільській місцевості можна було уникнути завдяки своєчасному та кваліфікованому медичному обслуговуванню [38].

**Забезпеченість сільського населення Карпатського регіону
фельдшерсько-акушерськими пунктами у 2009 р.**

Області	Кількість осіб сільського населення на 1 фельдшерсько-акушерський пункт
Закарпатська	2721
Івано-Франківська	1418
Львівська	986
Чернівецька	2245

Розраховано на основі: [72-75] та даних головних управлінь охорони здоров'я обласних державних адміністрацій аналізованих областей.

На сьогодні селяни, маючи право на отримання невідкладної медичної допомоги такого самого рівня, як і мешканці міст, насправді не можуть претендувати на це. Причинами такого стану справ є, насамперед, нестача належно обладнаних приміщень, відсутність достатньої кількості медикаментів і транспортних засобів, а також дефіцит кваліфікованих медичних кадрів. Ситуація ускладнюється і тим, що випускники вітчизняних медичних університетів украй неохоче погоджуються працювати у сільській місцевості, а держава упродовж тривалого періоду часу виявляється не спроможною розробити дієвих механізмів вирішення цієї проблеми.

Торгове обслуговування

Однією з основних складових соціальної інфраструктури села є забезпечення якісного обслуговування мешканців сільських територій закладами торговельної сфери. На жаль, протягом останніх десятиріч ситуація з торговим обслуговуванням сільського населення в Україні залишається складною. Це стосується всіх без винятку сільських територій нашої держави. Статистичні дані засвідчують неухильне зменшення кількості крамниць і в сільських населених пунктах Карпатського регіону (табл. 1.5).

**Крамниці у сільських населених пунктах Карпатського регіону
у 1995-2009 рр. (одиниць)***

Області	Роки					
	1995	2000	2005	2007	2008	2009
Івано-Франківська	1938	1035	522	494	467	442
Львівська	-	2102	1423	1137	1067	991
Чернівецька	1095	624	406	347	317	287

Джерело даних: [77; 79; 80].

Кількість об'єктів роздрібної торгівлі, яка здійснюється у малих архітектурних формах (кіоски та палатки) у сільській місцевості Карпатського

* Дані для Закарпатської області не наведені у відповідних статистичних збірниках.

регіону також має загальну тенденцію до зниження (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

**Кількість об'єктів роздрібної торгівлі в сільській місцевості
Карпатського регіону протягом 1995-2009 рр.,
що здійснювали діяльність у малих архітектурних формах (одиниць)***

Області	Роки					
	1995	2000	2005	2007	2008	2009
Івано-Франківська	157	122	71	81	81	93
Львівська	-	1850	1318	1084	1019	954
Чернівецька	70	48	43	56	61	65

Джерело даних: [77; 79; 80].

Це ж стосується і кількість об'єктів ресторанного господарства у сільській місцевості Карпатського регіону (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

**Кількість об'єктів ресторанного господарства у сільській місцевості
Карпатського регіону у 1995-2009 рр. (одиниць)***

Області	Роки					
	1995	2000	2005	2007	2008	2009
Івано-Франківська	662	318	334	344	330	326
Львівська	-	515	566	569	512	412
Чернівецька	252	251	159	123	100	131

Джерело даних: [77; 79; 80].

Загалом торгове обслуговування сільських територій Карпатського регіону відзначається недостатнім рівнем не лише за кількісними, але і за якісними показниками. Типовим для гірського села є невеличкий ринок на якому місцевих жителів майже немає, якщо ж вони там з'являються, то продають переважно фрукти та овочі з підсобного господарства, часом – молочну продукцію. Основна частина продавців приїжджають з наближених містечок. Вони торгують продуктами харчування, одягом, взуттям, господарчими товарами та інструментами.

Часто торгівля ведеться без дозволів і сертифікатів, тому невідомо наскільки така продукція відповідає встановленим стандартам якості. Практично завжди у селі є і магазинчик, а то й кілька, однак якість товару в них також не на належному рівні. Враховуючи, що транспортне сполучення погане, а більшість селян – пенсіонери, для котрих будь-які поїздки – складна справа, такі маленькі ринки для них – фактично чи не єдина можливість придбати усе необхідне для господарства. Якщо через село проходить автомобільна траса, то селяни виставляють біля дороги на продаж городину, фрукти, яйця. Все це здійснюється без відповідного санітарного контролю та дозволів, проте

* Дані для Закарпатської області не наведені у відповідних статистичних збірниках.

державних заготівель, куди б можна було здавати вироблену на власному господарстві продукцію, практично немає, єдина альтернатива – віддавати перекупникам за заниженими цінами [35].

Навчально-виховні заклади

У період 1992-1999 рр. спостерігалось стрімке падіння національного валового внутрішнього продукту, загальне зубожіння населення і безробіття. Щороку зростала заборгованість із заробітної плати, більшість установ та організацій мали податкові заборгованості, розрахунки проводилися через взаємозаліки, векселі тощо. Відповідно протягом тривалого періоду кошти на будівництво та ремонт об'єктів соціальної інфраструктури села виділялися вкрай мізерні: поступово потужна колись мережа прийшла до занепаду.

Зменшенням природного приросту було обумовлене і закриття та перепрофілювання низки дошкільних навчальних закладів. На сьогодні їх кількість почала дещо збільшуватись, проте не відповідає існуючій потребі. Кількість місць та кількість дітей у дошкільних закладах Карпатського регіону також є недостатньою, хоча протягом останніх років має тенденцію до зростання (табл. 1.8).

Таблиця 1.8

Дошкільні навчальні заклади у сільській місцевості Карпатського регіону у 1990-2009 рр. (одиниць)

Області	Роки							
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Закарпатська	432	424	358	359	366	371	379	379
Івано-Франківська	261	204	165	167	185	191	201	211
Львівська	260	260	191	188	198	218	243	259
Чернівецька	248	204	160	220	229	241	248	256

Джерело даних: [17; 76; 77; 79].

Це ж стосується і кількості місць у дошкільних навчальних закладах, яка, не зважаючи на поступове збільшення упродовж останніх років, далеко не завжди задовольняє потреби місцевого населення (табл. 1.9).

Таблиця 1.9

Кількість місць у дошкільних навчальних закладах на сільських територіях Карпатського регіону у 1990-2009 рр. (тис. місць)*

Області	Роки							
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Івано-Франківська	10000	7600	4400	5400	5800	6200	6600	7000
Львівська	10556	10556	5782	5919	6241	6905	7478	7853
Чернівецька	12429	10962	5878	9923	10061	10698	10955	11092

Джерело даних: [17; 76; 77; 79].

* Дані для Закарпатської області не наведені у відповідних статистичних збірниках.

Це підтверджується даними щодо забезпечення місцями у дошкільних закладах (кількість осіб з розрахунку на 100 місць) на сільських територіях, яка показує, що в усіх областях Карпатського регіону за цим показником зберігається дефіцит (табл. 1.10).

Таблиця 1.10

Забезпечення місцями у дошкільних навчальних закладах на сільських територіях Карпатського регіону у 1990-2009 рр. (дітей на 100 місць)

Області	Роки							
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Закарпатська	116	75	59	88	94	99	104	104
Івано-Франківська	98	69	77	94	98	102	103	103
Львівська	71	71	104	117	124	130	136	136
Чернівецька	112	63	66	88	94	98	103	106

Джерело даних: [17; 76; 77; 79].

Максимальна кількість дітей 136 осіб на 100 місць у Львівській області. Така ситуація не лише негативно впливає на народжуваність (адже майбутні батьки не завжди мають родичів, котрі б могли доглядати дитину дошкільного віку), але й сприяє розвитку корупції оскільки батьки змушені шукати способи відправити дитину у дошкільний заклад, а також веде до зниження якості надання відповідних послуг.

Складною є ситуація і з сільськими школами. Статистика закриття шкіл у селах Львівської області [10] демонструє стрімке зниження кількості наявних денних навчальних закладів (рис. 1.2). Слід відмітити, що така тенденція, з більшим чи меншим ступенем подібності, є характерною для всіх областей Карпатського регіону.

Типовим є приклад села Стопчатів Коломийського району Івано-Франківської області. У цьому селі через малу кількість учнів закрили середню загальноосвітню школу і діти змушені добиратися (пішки, або автостопом) до найближчої школи у сусідньому селі 10 км. Для перевезення стопчатівських школярів місцева адміністрація оголосила тендер на перевезення, який не відбувся через те, що виставлявся лот лише на один автобус, що не зацікавило жодного підприємця. Загалом з необхідної для перевезення сільських школярів Івано-Франківської області кількості шкільних автобусів в наявності є лише третина. Для вирішення проблеми з місцевого бюджету були виділені кошти на проїзд дітей до школи, однак водії приватних автобусів відмовляються від таких перевозок тому що кошти з бюджету на рахунки приватних перевізників поступають нерегулярно та із затримками [53].

Сьогодні через нестачу приміщень для дитячих дошкільних закладів та незаповнені школи у деяких селах, наприклад, Мала Кам'янка Коломийського району Івано-Франківської області, дитячі садки переносять у приміщення шкіл. Наскільки доцільне таке поєднання можна судити з того, що у великій міській школі утримання одного учня обходиться державі у три рази дешевше, ніж у сільській, де у класі, розрахованому на 20 учнів, навчається вісім [47].

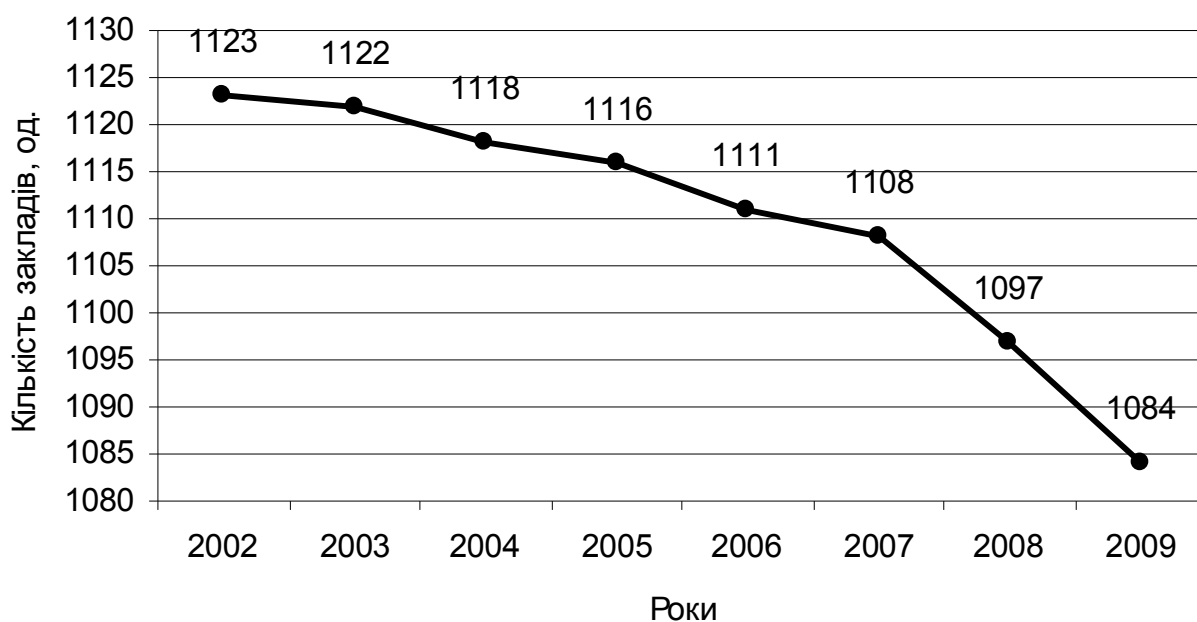

Рис. 1.2. Денні навчальні заклади у сільській місцевості Львівської області у 2002-2009 рр. (одиниць) [17]

Відповідно до законодавства, рішення про закриття або реорганізацію шкіл приймають органи місцевої влади. Однак вони не можуть зробити цього без згоди місцевої громади. Місцева ж громада не зацікавлена у закритті закладів такого типу. Однак нестача вчителів, низький рівень отримуваних знань, відсутність належної матеріально-технічної бази, а деколи і відсутність учнів змушують до закриття шкіл та дошкільних закладів. Часто єдиним виходом зі складної ситуації є – в одній будівлі розташувати і школярів, і вихованців місцевого дитячого садка.

Законодавчо для вступників з сільської місцевості у вищі навчальні заклади затверджені спеціальні квоти, тобто пільги. Однак відсутність можливості отримати належні знання у середній школі і пільги при вступі (з мінімальними балами) до вищого навчального закладу, швидше за все, виллються у підготовку посереднього або поганого спеціаліста, котрий відведений на навчання час буде змушений витратити на заповнення прогалин у знаннях, які він мав би отримати у середній школі.

Соціально-культурна сфера

Роль бібліотеки на селі набагато вагоміша, ніж у місті, де є доступ до найрізноманітніших закладів культури. З іншого боку, сільська бібліотека має менше можливостей, однак кожній людині незалежно від місця проживання мають бути створені рівні умови і можливості для розвитку і доступу до знань. Сільська бібліотека – це культурний, освітній та інформаційний центр у сільській місцевості. Саме бібліотека є найбільш доступним джерелом залучення до цінностей національної та світової культури, науки й освіти. Однак сучасна

бібліотека втратила своє колишнє значення. Люди здебільшого черпають інформацію з телебачення та радіо. Фонди бібліотек застарілі та вже суттєво непридатні. Багато сільських бібліотек знаходять єдиний вихід, щоб не закритись – об'єднатися зі шкільними бібліотеками. Відтак їхня кількість у всіх областях Карпатського регіону поступово, але невпинно зменшується (табл. 1.11).

Таблиця 1.11

**Кількість сільських бібліотек у Карпатському регіоні
у 1990-2009 рр. (одиниць)**

Області	Роки										
	1990	1995	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Закарпатська	602	587	514	504	473	447	442	441	438	432	429
Івано-Франківська	713	688	677	674	654	650	648	647	646	645	645
Львівська	1243	1191	1177	1162	1159	1157	1154	1153	1153	1151	1151
Чернівецька	453	407	360	359	357	357	356	355	352	351	348

Джерело даних: [16; 76; 77; 79].

Це ж стосується і книжкових фондів сільських бібліотек (табл. 1.12), що негативно відображається на рівні їхнього наповнення сучасною літературою.

Таблиця 1.12

**Книжкові фонди сільських бібліотек Карпатського регіону
у 1990-2009 рр. (тис. примірників)**

Області	Роки										
	1990	1995	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Закарпатська	5725	5146	4474	4391	4317	4236	4220	4194	4107	3998	3901
Івано-Франківська	7007	5923	5625	5562	5529	5472	5405	5411	5370	5320	5277
Львівська	9198	7718	7261	7203	7117	7004	6906	6883	6823	6599	6569
Чернівецька	5078	4663	4202	4165	4093	4012	3975	3938	3880	3776	3712

Джерело даних: [16; 76; 77; 79].

Практично повністю втрачена традиція перегляду фільмів у селі. Показники свідчать про зниження кількості демонстраторів фільмів у сільській місцевості, до того ж, значна їх частина фактично не працює. Наприклад, у селах Івано-Франківської області, станом на грудень 2009 р. числилося 256 демонстраторів кінофільмів, а за даними обласного управління культури працювало лише 16.

Житлове будівництво

Від'ємним приростом населення та економічними проблемами обумовлене і зниження обсягів житлового будівництва на селі. Після стабільного зростання його обсягів у 2004-2009 рр. спостерігається стрімке падіння (табл. 1.13). Станом на початок 2011 р. введення в експлуатацію житла у сільській місцевості є нижчим, ніж у 1995 р. (в період стрімкого економічного спаду).

Введення в експлуатацію житла у сільській місцевості Карпатського регіону у 1990-2009 рр. (м² загальної площі)*

Області	Роки							
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Івано-Франківська	147515	82650	59784	104286	130524	156762	204833	121840
Львівська	-	-	-	155488	142591	224010	245249	100621
Чернівецька	106300	85100	29600	75300	82300	127100	174700	53200

Джерело даних: [2; 77; 79].

Згідно чинного законодавства, одним з головних напрямів соціального розвитку села та агропромислового комплексу, поліпшення демографічної ситуації у державі чинне законодавство визначає створення рівних можливостей для всіх громадян, які проживають і постійно працюють у сільській місцевості, в задоволенні соціальних, культурно-освітніх і побутових потреб, до яких належить будівництво житла для працівників сільського господарства, підприємств агропромислового комплексу, освіти, культури, побутового обслуговування тощо. Чинним законодавством України також передбачається, що сільським забудовникам мають надаватись пільги у спорудженні житла та інших об'єктів соціально-культурного і побутового забезпечення.

Однак погіршення рівня життя й скорочення кількості шкіл та лікарень викликає поступове зникнення українських сіл. Останньою сільською тенденцією є те, що у багатьох районних центрах суттєво подорожчала нерухомість, тоді як в обласних центрах і столиці ціни на житло зупинились. У провінції ситуація пояснюється тим, що до містечок переїзять з навколишніх сіл, де життя стає нестерпним [29].

Задля вирішення проблеми мешканців села на загальнодержавному та місцевому рівнях запроваджено багато програм сприяння житловому будівництву на селі, проте кількість житла, котре вводиться в експлуатацію у сільській місцевості продовжує зменшуватися і продовжує падати ціна на житло у селах розташованих віддалено від обласних та районних центрів. Часто будинки, котрі стоять із забитими вікнами та дверима власники продають за безцінь на "матеріали" сусідам, а ті розбирають їх для своїх потреб.

Зайнятість населення

Рівень зайнятості у селах Карпатського регіону постійно знижується, незначну позитивну динаміку демонструє лише Чернівецька область (табл. 1.14).

Україна є однією з найбільших країн-донорів робочої сили в Європі. Зовнішня трудова міграція стала об'єктивною реальністю сьогодення. Формування міграційних потоків відбувалося в кризових умовах перехідного періоду, пов'язаних з низькою заробітною платою в зареєстрованому секторі економіки, зростанням безробіття та вимушеної неповної зайнятості, поширенням бідності та високим рівнем майнового розшарування населення. З початком економічного зростання поліпшилася ситуація на ринку праці, підвищився рівень життя населення. Помітно знизилися рівні безробіття та вимушеної неповної зайнятості, різко зменшилася заборгованість із виплати

* Дані щодо житлового будівництва у Закарпатській області відсутні.

заробітної плати, підвищився рівень забезпечення населення товарами довготривалого користування. Однак більшість показників соціально-економічного розвитку все ще далекі від європейських стандартів, значним залишається розрив у рівнях оплати праці в Україні й зарубіжних країнах (особливо в перерахунку на іноземну валюту за офіційним курсом), що спонукає українських громадян шукати роботу за кордоном [27].

Таблиця 1.14

**Зайнятість сільського населення Карпатського регіону
у 2000-2009 рр. (тис. осіб)**

Області	Роки								
	1990	1995	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Закарпатська	-	-	163,9	153,3	157,6	148,4	144,4	139,5	-
Івано-Франківська	-	-	-	-	290,6	290,6	300,0	305,2	303,8
Львівська	253,8	216,1	227,9	216,3	212,9	188,8	188,2	177,3	175,2
Чернівецька	80,3	-	-	-	105,6	103,1	102,4	102,2	101,5

Джерело даних: [46; 76; 79].

Як наслідок, для Карпатського регіону достатньо актуальною є проблема зовнішніх трудових мігрантів.

Зовнішні трудові мігранти – громадяни України працездатного віку, які займалися оплачуваною економічною діяльністю на території інших країн постійно, сезонно або тимчасово (включаючи тих, які працювали без офіційного статусу). До них не включаються прикордонні маятникові трудові мігранти.

За показниками рівня участі населення у трудових міграціях та спрямованості зовнішніх трудовіграційних контактів усі регіони України умовно об'єднані у сім географічно цілісних міграційних районів: Закарпатський, Буковинський, Галицько-Волинський, Західно-Центральний, Східно-Центральний, Південний, Луганський [27]. На території Карпатського регіону розташовані три з них:

1. *Закарпатський район* охоплює однойменну область, що характеризується найвищим серед усіх регіонів України рівнем участі населення у трудових міграціях. Основними напрямками трудових поїздок є Чеська Республіка, Угорщина та Словаччина. Це зумовлено, по-перше, географічною близькістю, по-друге, етнічними особливостями регіону (тут мешкає основна частина українських угорців і словаків), по-третє, історичними зв'язками (Закарпаття у різні часи входило до складу Угорщини і Чехословаччини). Рівень орієнтації на країни СНД (в першу чергу, Російську Федерацію) є помітно меншим, ніж у східних та південних регіонах, але вищим, ніж у двох інших районах, які повністю розташовані у межах Західної України.

2. *Буковинський район* територіально відповідає Чернівецькій області, де спостерігається дуже високий (хоча й у півтора рази менший, ніж на Закарпатті) рівень участі населення працездатного віку в трудових міграціях. Більше половини місцевих заробітчан працює в Італії, решта – переважно в інших країнах “старого” Євросоюзу, а частка працюючих у Російській Федерації є найменшою серед усіх трудовіграційних районів. Високий рівень

орієнтації на Італію вочевидь пов'язаний з тим, що в Чернівецькій області найвища в Україні частка романомовного населення (румун та молдован), чимало етнічних українців мають знайомих у Румунії та Молдові, мешканці яких раніше від українців почали активно мігрувати до Італії.

3. *Галицько-Волинський район складається з Волинської, Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей.* Рівень участі населення працездатного віку у трудових міграціях удвічі вищий за загальнодержавний рівень, але вдвічі менший, ніж у Буковинському районі. На тлі інших районів тут спостерігається значно вищий рівень орієнтації на Польщу і підвищений – на Португалію, Іспанію та Італію при відносно низькому рівні орієнтації на країни СНД. Хоча район загалом забезпечує чверть усього обсягу українського заробітчанства, близько 3/4 усіх мігрантів до Польщі, половина мігруючих до Португалії та Іспанії і третина виїжджаючих до Італії походять з областей Галицько-Волинського району [27].

Різниця у доходах мігрантів і немігрантів: середня заробітна плата мігрантів за кордоном 2008 р. становила 820 дол. США, що було майже утричі вище, ніж середня заробітна плата в Україні (281 дол. США). Основними спонукаючими чинниками до міграції українських заробітчан є підвищення рівня їхнього життя і перспективи підвищення заробітної плати (понад 56 %); тоді як безробіття є незначним фактором (менше 7%). Однак різниця в доходах не є єдиним мотиваційним чинником для міграції; процес прийняття рішень включає в себе такі некомерційні змінні, як соціальні переваги та культурні цінності. Сумарні грошові перекази мігрантів в Україну майже рівні обсягу прямих іноземних інвестицій та майже у 8 разів вищі за зовнішню допомогу розвитку для України. Згідно з деякими припущеннями, українська економіка втратила б приблизно 7% свого потенціалу без стимулюючого впливу грошових переказів мігрантів, а 10-відсоткове збільшення грошових переказів на душу населення приведе до зменшення частки населення, яке проживає у злиднях, на 3,5%. Найбільша частина переказів витрачається на прожиття (73%) та товари широкого вжитку (26%), тоді як лише 3,35 використовуються для створення власного бізнесу [39].

Географічний розподіл українських трудових мігрантів за походженням умовно поділяється на: дуже високий, високий, середній, низький та дуже низький. З Карпатського регіону Закарпатська та Чернівецька області належать до дуже високого, Львівська та Івано-Франківська – до високого [39]. Серед трудових мігрантів переважають чоловіки, інтенсивніше до міграцій залучається сільське населення, що є наслідком значно гіршої ситуації з працевлаштуванням та вибором місця роботи у сільській місцевості. Кількість трудових мігрантів загальна та з сільської місцевості, які хоча б один раз виїжджали за кордон у 2005-2008 рр. становить 1476,1 тис. осіб та 672,9 тис. осіб відповідно [27].

Внутрішня міграція також здебільшого обумовлена причинами пошуку праці. Міграційний приріст (скорочення) населення Карпатського регіону наведені у табл. 1.15.

**Міграційний приріст (скорочення) населення
Карпатського регіону у 1990-2009 рр. (тис. осіб)**

Області	Роки										
	1990	1995	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Закарпатська	-1,7	-5,7	-3,6	-2,5	-2,5	-2,6	-2,3	-2,3	-1,6	-1,4	-1,2
Івано-Франківська	4,2	-5,6	-7,9	-0,8	-1,4	-1,2	-0,8	-1,0	-0,2	-0,1	-0,1
Львівська	0,5	-14,9	-17,9	-3,3	-2,9	-2,4	-1,7	-1,2	-1,2	-0,7	-0,5
Чернівецька	-3,5	0,2	-3,5	-0,2	-0,5	-0,9	-0,3	0,2	0,6	0,7	0,9

Джерело даних: [59-60].

Масштабна трудова міграція сільського населення є особливістю сучасної зайнятості. Вона характеризується часткою зайнятих поза межами свого населеного пункту, у тому числі в містах та за кордоном. Ця особливість спостерігається наочно як в селах – періодично певний контингент чоловіків та жінок виїжджає на роботу, так і в містах – сільська говірка часто звучить в громадських місцях. За даними обстеження сільських населених пунктів, понад 40% їх жителів, які працюють на підприємствах і в організаціях, або майже чверть всього зайнятого (включаючи й особисте селянське господарство) сільського населення працює за межами свого села [58].

Великий відсоток сільських мешканців, котрі працюють поза межами свого населеного пункту для Карпатського регіону вже достатньо тривалий час залишається стабільним. Це чинить дуже негативний вплив на усі сфери суспільного життя: зменшується кількість сільського населення та кількість зайнятих у сільському господарстві; занепадає соціальна інфраструктура сіл; погіршується інвестиційний клімат; відбувається руйнація сімей, діти ростуть безбатченками, заробітчани не можуть приділяти достатньо уваги їхньому вихованню; деградують сільськогосподарські землі тощо. Відтак актуалізується проблема невідкладного вжиття заходів, спрямованих на створення нових робочих місць на сільських територіях, відновлення соціальної інфраструктури села та заохочення інвесторів.

Таким чином, не зважаючи на прийняті програми та схвалені концепції розвитку сільських територій у період з 1991 до 2011 року, соціально-демографічна ситуація в сільських територіях Карпатського регіону не лише не покращилася, але й суттєво погіршилася, причому це стосується усіх без винятку сфер.

При цьому спостерігається закономірність у формуванні взаємопов'язаного впливу усіх негативних явищ в один цілісний ланцюг, що створює своєрідне “замкнуте коло” проблем: вартість навчання одного учня у сільській школі обернено пропорційна кількості учнів, кількість учнів безпосередньо залежить від кількості осіб репродуктивного віку, які проживають на селі, що, у свою чергу, визначається економічними та соціальними та побутовими умовами в сільських населених пунктах.

Зелений туризм та курортно-рекреаційна діяльність, про яку сьогодні

багато говориться як про засіб нівелювання економічних труднощів сільських мешканців Карпатського регіону, не спроможні вирішити усіх його проблем, оскільки мають здебільшого сезонний характер, а також вимагають достатньо розвиненої інфраструктури та належного рівня освітньої підготовки власників садиб.

2. НАПРЯМИ БАГАТОФУНКЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Сучасний стан сільських територій України, включаючи землі Карпатського регіону, характеризується не лише значними структурними, функціональними та пов'язаними із ними демографічними проблемами, він також відзначається значним потенціалом до розвитку сільськогосподарської та інших видів підприємницької діяльності на селі. Водночас, реалізація цього потенціалу є неможливою без ґрунтового дослідження проблем і перспектив економічного розвитку сільських територій не як другорядної після міст за важливістю категорії, а як повноцінної та потребуючої активної підтримки складової регіональної економіки, що є не лише місцем виробництва сільськогосподарської продукції, але й територією проживання та отримання доходів третини населення держави і більш ніж половини населення Карпатського регіону.

Якщо у розвинутих країнах рівень життя сільського населення постійно підвищується внаслідок відповідної державної політики, особливо це стосується територій з ускладненими умовами проживання та ведення господарської діяльності, то в Україні у цьому відношенні зберігається ціла низка гострих проблем. Внаслідок багатьох об'єктивних причин, сільські території України, включаючи Карпатський регіон, характеризуються монофункціональністю, що концентрується навколо сільського господарства, як основного виду діяльності та джерела доходів лівової частки мешканців сіл.

На цей час альтернативи сільському господарству на цих територіях є незначними, що зумовлено порівняно низькою щільністю розселення мешканців сільських місцевостей, відсутністю підтримки підприємницьких ініціатив та джерел інвестиційного забезпечення, незадовільним рівнем розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, відсутністю доступних можливостей професійної підготовки, недоступністю інформаційного забезпечення щодо альтернативних видів діяльності тощо. Внаслідок цього посилюються міграційні процеси, що надалі погіршують демографічну ситуацію сільських територій, знижуючи наявну частку населення у працездатному віці, а також збільшуючи соціальне навантаження на ту частину зайнятого населення, що продовжує життя та економічну діяльність у селах.

Внаслідок перелічених факторів більшість сільського населення була і залишається зайнятою у сільському господарстві, незважаючи на низьку дохідність та високу трудомісткість цієї діяльності в Україні. Водночас, потрібно зауважити, що значна кількість як економічно активного, так і неактивного населення здійснює діяльність у сфері сільського господарства на присадибних ділянках, з метою забезпечення власних потреб. І це спричинено саме відсутністю альтернатив у виборі видів економічної діяльності та джерел отримання доходів. Для ознайомлення, дані щодо населення, зайнятості і безробіття на сільських територіях Карпатського регіону наведено у табл. 2.1.

**Зайнятість та безробіття на сільських територіях
Карпатського регіону України у 2010 рр.***

Області	Сільське населення (наявне), тис. осіб	Зайняте сільське населення (у працездатному віці), тис. осіб	Населення, офіційно зайняте у сільському господарстві (мисливстві, лісовому господарстві, рибальстві, рибництві), тис. осіб**	Рівень офіційного безробіття сільського населення (у працездатному віці), %
Закарпатська	783,6	294,9	122,8	8,3
Івано-Франківська	782,5	273,4	129,3	6,2
Львівська	998,2	393,1	175,2	5,7
Чернівецька	523,2	218,4	101,5	10,5
Карпатський регіон	3087,5	1179,8	528,8	-

* Розраховано на основі [13; 59; 60; 63; 66; 72-75; 78; 82].

** Дані за 2009 рік.

Основними альтернативами сільському господарству на сьогодні виступають сфери будівництва, торгівлі, соціальних послуг тощо. Водночас, внаслідок перелічених вище перешкод до їх активного розвитку, наразі вони не мають можливості забезпечувати значної кількості населення доходами, достатніми до прожиття, а для частини сільських мешканців є лише додатковими видами діяльностями, які вони поєднують з веденням сільського господарства. Також варто зауважити, що для тієї частини населення, яка є самозайнятою у сільському господарстві та здійснює діяльність на особистих присадибних ділянках, немає вимог щодо сплати страхових внесків на користь соціального страхування, отже у разі втрати можливості здійснення цієї діяльності, вони не зможуть розраховувати на соціальний захист держави.

Незважаючи на активну діяльність населення Карпатського регіону у сільському господарстві, рівень і темпи його розвитку, ефективність виробництва та якість продукції не є задовільними. У загальних обсягах валової продукції сільського господарства України частка Карпатського регіону у 2010 році становила 11%, зокрема 9% у рослинництві та 13,7% у тваринництві. Детальні дані щодо виробництва сільськогосподарської продукції в розрізі областей регіону наведено у табл. 2.2.

Таким чином, у Карпатському регіоні України у 2010 році було вироблено сільськогосподарської продукції на суму 11 млрд. грн., з яких 5,3 млрд. грн. становила продукція рослинництва, а 5,7 млрд. грн. – тваринництва. Найбільшу частку сільськогосподарської продукції виробляють суб'єкти Львівської області.

**Валова продукція сільського господарства Карпатського регіону
у 2010 році (у порівнянних цінах 2005 року)**

Показники	Області				Карпатський регіон
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька	
Продукція сільського господарства, млн. грн.	2153	2572,2	4181,4	2129,1	11035,7
Частка області у виробництві сільськогосподарської продукції регіону, %	19,51	23,31	37,89	19,29	100,0
Продукція рослинництва, млн. грн.	1012,2	1012,2	2102,4	1156,6	5283,4
Частка області у виробництві продукції рослинництва регіону, %	19,16	19,16	39,79	21,89	100,0
Продукція тваринництва, млн. грн.	1140,8	1560	2079	972,5	5752,3
Частка області у виробництві продукції тваринництва регіону, %	19,83	27,12	36,14	16,91	100,0

Розраховано на основі [59-60].

Враховуючи значну частку сільського населення Карпатського регіону, наявний рівень виробництва сільськогосподарської продукції на його території є вкрай низьким і вказує на невикористання існуючих земельних ресурсів та людського потенціалу регіону, що підтверджується також і динамікою виробництва сільськогосподарської продукції, яка вказує на скорочення обсягів виробництва за основними видами продукції з 1990-го року, за винятком декількох позицій.

Так, динаміка виробництва продукції рослинництва у Карпатському регіоні України характеризується змінними тенденціями. Приймаючи показники виробництва 1995 року за базу визначено темпи приросту продукції до 2010 року, що представлено на рис. 2.1. Так, найбільшим приростом характеризувалося виробництво овочів, що у 2010 році зросло на 123,2%, дещо менше зростання відбулося у виробництві насіння соняшнику (84,1%) та картоплі (48,2%). Водночас, виробництво у інших сферах рослинництва щорічно знижувалося і станом на 2010 рік характеризувалося приростом у розмірі -13% у секторі виробництва зернових та зернобобових культур, скоротилися також виробництво плодів та ягід (-50,3%) та цукрових буряків (-62,4%).

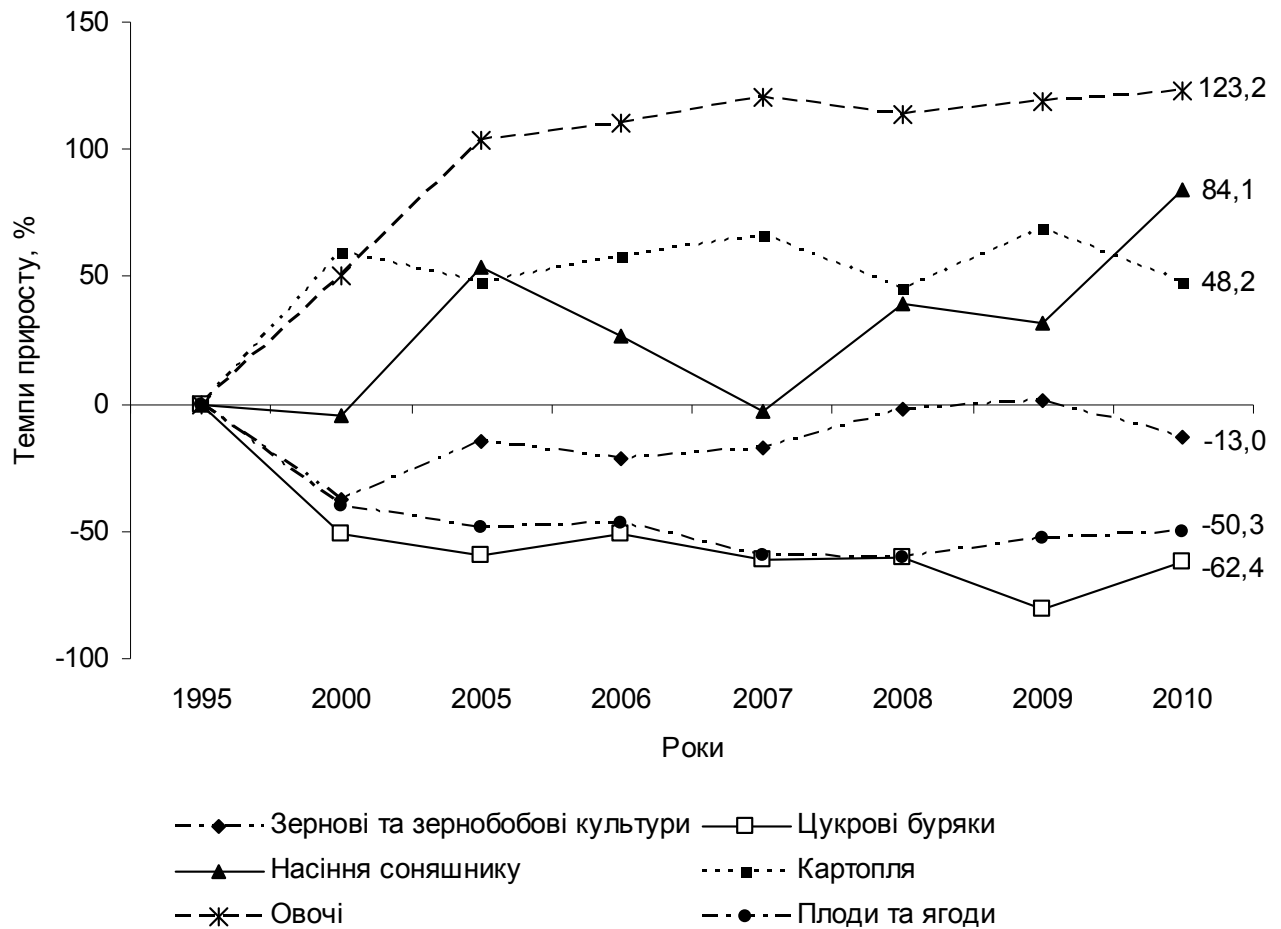

Рис. 2.1. Динаміка темпів приросту виробництва продукції рослинництва Карпатського регіону в 1995-2010 рр. (базовим прийнято 1995 р.) [72-75]

Динаміка темпів приросту продукції тваринництва також характеризується змінними тенденціями і залежить від конкретного напрямку цієї діяльності (рис. 2.2). Так, стабільний приріст протягом аналізованого періоду було відзначено лише щодо птахівництва, яке отримало у порівнянні до показника 1995 року приріст на рівні 28,7%. Інші напрями тваринництва характеризувалися спадом, зокрема скоротилися кількості відгодовуваних свиней (-5,0%), овець та кіз (-35,8%), а також поголів'я великої рогатої худоби (-60,6%).

Внаслідок цього відбулося також скорочення виробництва молока (на 18%) та вовни (на 46,9%), водночас рівень виробництва м'яса в останніх роках повернувся на рівень 1995 року, а навіть дещо його перевищив (на 10,5%).

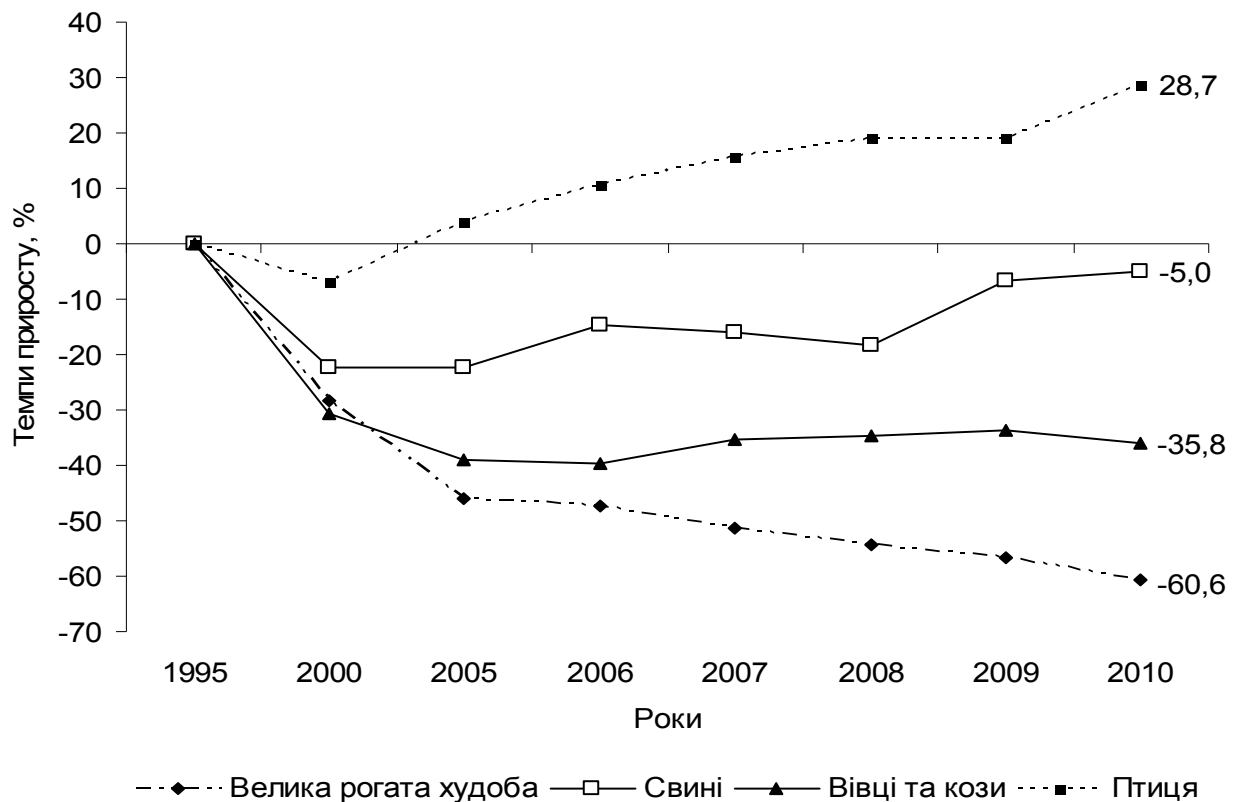

Рис. 2.2. Динаміка темпів приросту виробництва продукції тваринництва Карпатського регіону в 1995-2010 рр. (базовим прийнято 1995 р.) [72-75]

Суттєве зростання відзначено у виробництві яєць завдяки активному розвитку птахівництва у Карпатському регіоні, передусім в Івано-Франківській області (протягом 1995-2010 рр. відбулося нарощування обсягів виробництва з 219,7 млн. штук до 730,6 млн. штук). Завдяки цьому рівень виробництва цього продукту зріс протягом аналізованого періоду на 86,9%. Детальніше дані щодо виробництва продукції тваринництва у регіоні наведено у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Динаміка виробництва продукції тваринництва у Карпатському регіоні

Роки	М'ясо (у забійній вазі), тис. тонн	Молоко, тис. тонн	Яйця, млн. шт.	Вовна, тонн
1995	242,3	2222,1	1087,5	758,0
2000	195,2	2247,5	1114,7	436,5
2005	213,4	2270,4	1437,8	384,7
2006	229,5	2218,3	1616,0	371,3
2007	248,8	2093,6	1779,0	370,9
2008	259,9	1947,8	1823,5	394,2
2009	257,0	1865,1	1847,8	403,9
2010	267,7	1821,5	2033,0	402,4

Розраховано на основі [72-75].

З метою визначення адекватності рівня виробництва сільськогосподарської продукції споживчим потребам регіону проаналізовано обсяги виробництва в розрахунку на одну особу та здійснено порівняння зі споживанням основних продуктів харчування у 2009 році, а також раціональними (рекомендованими) нормами споживання, затвердженими Міністерством охорони здоров'я України (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Порівняння обсягів виробництва з рівнем споживання основних видів сільськогосподарської продукції на одну особу в Карпатському регіоні (дані за 2009 рік)

Види продукції	Виробництво	Споживання	Раціональна (рекомендована) норма споживання
М'ясо та м'ясопродукти в перерахунку на м'ясо (включаючи сало і субпродукти), кг	42,3	43,4	80
Молоко і молочні продукти (в перерахунку на молоко), кг	318,4	245,1	380
Яйця, шт.	325,5	260,3	290
Картопля, кг	559,3	162,3	124
Овочі та баштанні, кг	160,3	118,9	161
Плоди та ягоди, кг	47,8	42,2	90

Джерело: [44].

З даних табл. 2.3 видно, що у Карпатському регіоні все ще недостатнім є рівень виробництва м'яса та м'ясопродуктів, причому як щодо фактичного споживання, так і з погляду раціональної його норми. Очевидним є те, що споживання м'яса перебуває на достатньо низькому рівні не лише внаслідок невідповідності потребам його кількості, але й унаслідок високих цін у порівнянні до доходів населення регіону, внаслідок чого недостача м'ясопродуктів у раціоні компенсується надмірним споживанням інших продуктів харчування, зокрема картоплі. Саме цей продукт користується найбільшою популярністю у Карпатському регіоні внаслідок сприятливих природно-кліматичних умов, а також є основою раціону в сільських місцевостях. Цим власне і спричинені великі обсяги виробництва цього продукту, що перевищують фактичне його споживання у 3,4 рази, а раціональне – у 4,5 рази.

Повертаючись до проблеми виробництва м'яса та м'ясопродуктів потрібно зазначити, що зростання цін та скорочення його заготівель протягом останніх десятиліть в Карпатському регіоні викликано об'єктивними причинами, однією з яких є суттєве підвищення вартості кормів, що займають левову частку у витратах на виробництво продукції тваринництва, яка коливається в межах 70-74% від сукупних витрат [78].

Дослідження показало, що вартість кормів лише протягом 2010 року піднялася на 18-66% (зокрема, макуха соняшникова на 18,2% або на 310 грн./т, шрот соняшниковий на 18,7% або на 337 грн./т, фуражне зерно на 66% або на 685 грн./т, кукурудза на 45% або з 1240 грн./т до 1800 грн./т) [34].

Така ситуація з вартістю кормів ставить сектор тваринництва регіону в складне становище, причому перспектив покращення ситуації не очікується, що спричинено постійним скороченням посівних площ під кормові культури (рис. 2.3). Це ще раз доводить справедливість ствердження, що до питань розвитку сільського господарства необхідно підходити комплексно, враховуючи взаємозалежності між секторами цього виду діяльності, які суттєво впливають один на одного, особливо при настанні кризових явищ в економічній системі регіону чи країни. Очевидно, що в нинішній ситуації, з метою розвитку сектору тваринництва, необхідними є також і відповідні заходи щодо збільшення пропозиції кормів та зниження їх вартості.

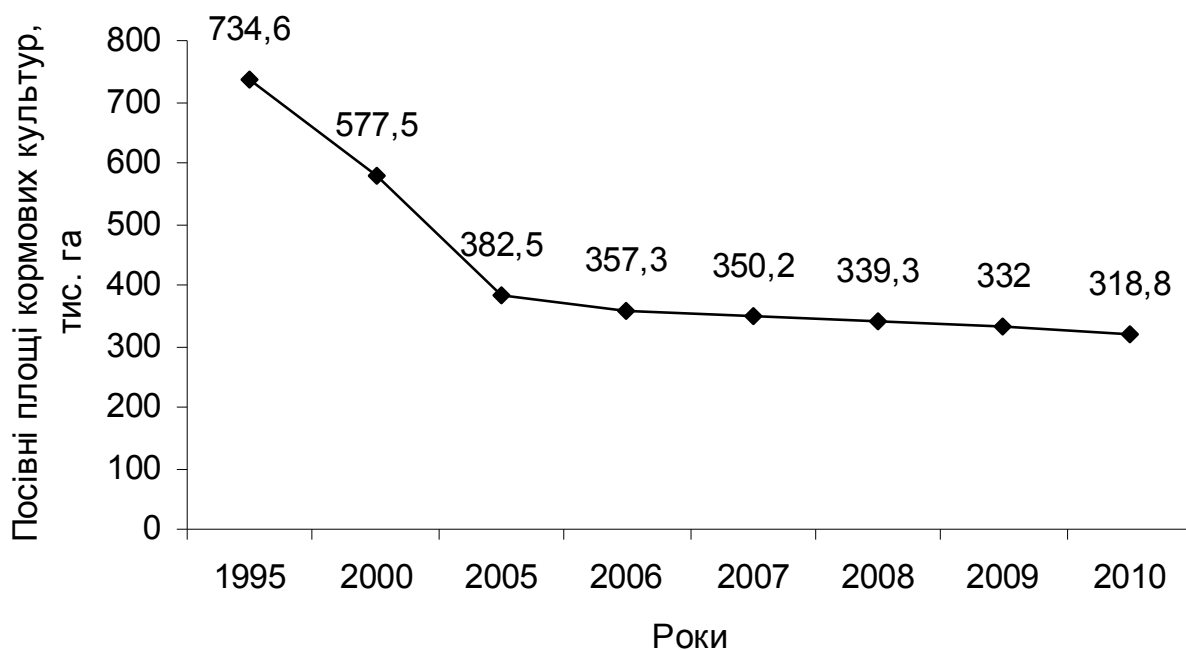

Рис. 2.3. Посівні площі кормових культур в Карпатському регіоні України [72-75]

Однією з особливих рис сільського господарства Карпатського регіону є зосередження виробництва сільськогосподарських культур в особистих господарствах населення, а також незначна частка у їх виробництві сільськогосподарських підприємств (табл. 2.5). Такий розподіл є достатньо нетиповим для більшості регіонів і притаманний лише західним областям України. Ця особливість ускладнює координацію регіонального сільськогосподарського виробництва та вимагає створення ефективно діючої мережі агропромислових ринків.

Таблиця 2.5

Частка господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції Карпатського регіону в 2010 році

Області	Продукція рослинництва, %	Продукція тваринництва, %
Закарпатська	95,9	96,3
Івано-Франківська	86,7	71,2
Львівська	77,9	69,6
Чернівецька	81,5	75,8
Україна загалом	54,9	55,3

Джерело даних: [13; 66].

Вартим уваги є також рівень економічної ефективності сільськогосподарських підприємств Карпатського регіону, що довгий час характеризувався збитковістю, і лише протягом декількох останніх років вийшов на достатньо прибутковий рівень в Івано-Франківській (+29,3%) та Львівській (+27,6%) областях. Водночас, у Закарпатській та Чернівецькій областях рентабельність продукції сільськогосподарських підприємств є від'ємною і коливається від -1,2% у Чернівецькій до -13,3% у Закарпатській області (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Динаміка рівня рентабельності продукції сільськогосподарських підприємств Карпатського регіону у 1995-2010 рр. (%)

Області	Роки						
	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Закарпатська	1,2	-24,4	-1,8	1,2	-4,5	-11,1	-13,3
Івано-Франківська	12,7	-6,8	-1,1	5,6	11,8	13,7	29,3
Львівська	14,9	-18,2	7,9	34,0	24,0	22,4	27,6
Чернівецька	25,3	-4,8	4,2	5,8	18,5	-1,1	-1,2

Джерело даних: [66].

На основі аналізу сільського господарства Карпатського регіону можна зробити висновок, що в межах багатофункціонального розвитку сільських територій, поряд з диверсифікацією видів економічної діяльності та підтримкою формування її несільськогосподарських видів, необхідним є також приділення особливої уваги стимулюванню, нарощуванню обсягів виробництва та підвищенню ефективності сільського господарства, без якого неможливим є забезпечення продовольчої безпеки країни. Більше того, сільськогосподарський потенціал України загалом, і Карпатського регіону зокрема, здатний забезпечувати потреби не лише власного населення, але й формувати експорт агропромислової продукції, причому необхідним є зосередження не на сировинному експорті, а реалізації на зовнішніх ринках готової продовольчої продукції.

Тому з позиції багатофункціонального розвитку сільських територій підтримка сільського господарства повинна бути одним з ключових напрямів

державної політики та покликана сприяти оптимізації структури сільськогосподарського виробництва, підвищенню його ефективності та конкурентоспроможності продукції, забезпечувати адекватний розподіл доходів між виробниками та посередниками на агропромисловому ринку, створювати умови для розвитку колективних форм сільського господарства (сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств) з метою об'єднання виробничих зусиль та підвищення якості продукції.

У світовій практиці поняття багатофункціонального розвитку сільських територій тісно пов'язано зі збільшенням частки несільськогосподарських видів діяльності. Досвід зарубіжних країн, особливо економічно-розвинутих, вказує на зростаючу важливість виникнення та здійснення несільськогосподарських видів діяльності на сільських територіях як альтернативних джерел доходів та передумов до подальшого соціально-економічного розвитку окремих місцевостей. У світі вже протягом декількох десятиліть відбувається активне пропагування диверсифікації видів економічної діяльності на сільських територіях, що традиційно також були лише місцем ведення сільського господарства. Завдяки активній діяльності у цьому напрямі, згідно даних зарубіжних вчених, вже на початку XXI століття 30-35% доходів домогосподарств на сільських територіях (зокрема, 42% в Африці, 40% у Південній Америці та 32% в Азії) отримувалися від здійснення несільськогосподарських видів діяльності [41; 89].

Використовуючи досвід Європейського Союзу у сприянні розвитку несільськогосподарських видів економічної діяльності на сільських територіях потрібно виділити такі основні потенційні їх напрями [91]:

- діяльність у туристичній сфері, зокрема агротуризму;
- виробництво енергії на основі відновлювальних джерел;
- діяльність у сфері культури, мистецтва та національно-етнічної спадщини;
- упорядкування земельних угідь та покращення ландшафтів;
- розвиток соціальних послуг;
- здійснення віддаленого надання послуг (інформаційних, торгівельних, науково-дослідних тощо) шляхом використання мережі Інтернет.

На нашу думку, багатофункціональність розвитку сільських територій означає, що завдяки відповідним державним механізмам підтримки та сприяння розвитку як сільського господарства, так і несільськогосподарських видів економічної діяльності, ці території повинні перетворитися на повноцінну частину національного господарства, де населення буде користуватися благами за якістю та кількістю максимально прирівняними до урбанізованих систем з ідентичними можливостями особистого (кар'єрного) розвитку та забезпечення економічного достатку.

У світлі вищесказаного, диверсифікація видів економічної діяльності на сільських територіях покликана знизити рівень бідності та забезпечити максимально можливу кількість населення джерелом доходів. Водночас, при активному розвитку унікальних та конкурентоспроможних видів діяльності, для здійснення яких сільські території використовуються як перевага, а не

трактуються як недолік, можливим є вихід на достатньо високий рівень прибутковості, що дасть поштовх до подальшого розвитку сільської місцевості та виникнення суміжних чи обслуговуючих суб'єктів підприємництва. Фактично, будь-яка сільська територія має потенціал до певних видів діяльності, і, при правильному його використанні та додатковій підтримці (інвестиційній, фінансовій, інфраструктурній чи інформаційній), вона може розвинутися у самодостатній комплекс, де поява та розвиток одних видів підприємництва призведе до створення інших, тим самим створюючи передумови до постійної соціально-економічно еволюції місцевості.

Одночасно з диверсифікацією видів економічної діяльності, необхідним є приділення окремої уваги підвищенню ефективності сільського господарства. Адже, як уже зазначалося, сільськогосподарський потенціал України, а також і Карпатського регіону, здатний забезпечувати потреби не лише власного населення, але й експортувати агропромислової продукцію. При цьому одним з пріоритетних напрямів розвитку сільського господарства потрібно визначити виробництво органічної сільськогосподарської продукції, обсяги вирощування якої набувають все більших обсягів в економічно-розвинутих країнах. Зокрема, в Карпатському регіоні України присутні усі передумови для вирощування такої продукції, необхідними є лише обґрунтування критеріїв щодо їх виробництва та стандартизації, а також створення інформаційної підтримки розвитку цього виду діяльності з метою залучення та активізації населення.

Існуючі проблеми сільських територій України спричинені тим, що сьогодні не використовується у повній мірі їх наявний потенціал, який складається зі значних людських та земельних ресурсів. Саме внаслідок цього спостерігаються значні диспропорції у доходах сільського та міського населення, рівнях забезпеченості об'єктами інфраструктури, а також проблеми, пов'язані з забезпеченням продовольчої безпеки країни.

Безперечно, що визначення оптимальної структури видів економічної діяльності для сільських територій є складним питанням, пов'язаним з різноманітними чинниками впливу, зокрема складом населення, його віковою та професійною структурою, щільністю заселення території, наявністю відповідних природних, людських та фінансових ресурсів, рівнем розвитку необхідної інфраструктури та її експлуатаційним станом, доходами населення тощо.

Таким чином, формування структури видів економічної діяльності на сільських територіях повинно відбуватися з урахуванням характеру дії ринкових сил. Водночас, з боку державних та регіональних органів влади, а також органів місцевого самоврядування необхідним є сприяння підприємницьким ініціативам сільського населення з максимальною можливою підтримкою та забезпеченням їх відповідними ресурсами. Доцільним є також подальше дослідження та обґрунтування використання зарубіжного досвіду багатофункціонального розвитку сільських територій.

Однією з найбільш ресурсомістких проблем та перешкод на шляху багатофункціонального розвитку сільських територій є рівень забезпеченості та стан об'єктів інфраструктури села, що фінансуються за залишковим принципом

(спорудження нових не є можливим внаслідок відсутності відповідних коштів у державному та місцевих бюджетах).

Підсумовуючи аналіз перспектив багатофункціонального розвитку сільських територій України в цілому та Карпатського регіону, зокрема, слід зазначити, що на цей час ведення сільського господарства, як основного виду економічної діяльності в сільській місцевості, є недостатньо організованим та мало ефективним. воно характеризується значними диспропорціями внаслідок відсутності адекватної державної політики та ініціювання необхідних реформ та ринкових змін.

Водночас, навіть без активного розвитку альтернативних видів економічної діяльності на сільських територіях, нинішня ситуація дає змогу сільському населенню хоч якось забезпечувати себе продуктами харчування та мінімальними доходами, достатніми для існування. Незважаючи на необхідність реформування структури зайнятості на сільських територіях, діюча агропромислова модель розвитку вітчизняного села є певною мірою виправданою оскільки дає змогу пройти кризові явища в економіці без додаткових бюджетних витрат.

Таким чином, Карпатський регіон України володіє значним потенціалом багатофункціонального розвитку сільських територій і при застосуванні ефективних методів та механізмів стимулювання їхнього розвитку зможе претендувати на суттєве покращення свого соціально-економічного стану.

3. ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА: СТАН ТА ПРІОРИТЕТИ

Проблема розвитку сільських територій дуже тісно взаємопов'язана з проблематикою формування та функціонування земельного ринку, який є “регулятором перерозподілу земель і переходу прав власності від одного землевласника до іншого” [43]. Тобто, земельний ринок виступає однією з центральних ланок інституційного середовища, що забезпечує успішність розвитку сільських територій шляхом поєднання всіх факторів виробництва в єдину систему господарювання. Саме структура прав власності на землю та механізми їх передачі від одного суб'єкта господарювання до іншого, визначають цільові параметри використання земельних ресурсів на сільських територіях, а відтак і їх аграрну спеціалізацію, а також напрями формування несільськогосподарських видів діяльності у відповідній місцевості.

Світова практика довела, що розвинений і добре інституціоналізований земельний ринок забезпечує розподіл прав власності на землю таким чином, що досягається використання земельних ресурсів та пов'язаних з ними господарських активів економічно найбільш доцільним способом. Водночас, не слід ігнорувати також і того факту, що лише дієздатна держава, з високим рівнем співпраці усіх гілок влади та розвиненими ринковими інститутами, спроможна гарантувати права власності, набуті у процесі укладення ринкових угод. В іншому разі ринок набуватиме своїх квазі-форм, оскільки жоден інвестор не вкладатиме власних коштів у ті активи (включаючи земельні ресурси), які не захищені від непередбачуваних ризиків і свавілля конкурентів [84].

На жаль, земельна реформа в Україні, яка триває вже більше двадцяти років, до цього часу так і не забезпечила формування в нашій державі дієвого ринку землі. Це створює низку чинників негативного впливу на розвиток сільських територій та загострення існуючих проблем вітчизняного села. Однак, аргументи, що наводяться на користь якнайшвидшого завершення цієї реформи шляхом невідкладного запровадження в Україні ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення не містять достатньої аргументованості на свою користь. Вони виходять з простого прагнення “поставити крапку” у складному і виснажливому шляху реформування земельних відносин, не враховуючи того факту, що без узагальнення набутого досвіду, виявлення основних причин попередніх невдач та розробки нових концептуальних підходів до подолання існуючих проблем, сам факт запровадження купівлі-продажу землі в Україні стане лише черговою ланкою на нескінченному шляху земельної реформи, оскільки так і не дасть змоги отримати безпідставно очікуваного ефективного землекористувача.

Якщо ж відійти від аргументів на кшталт: “ще два роки – і з нас сміятиметься весь світ, бо ми ввійдемо в Книгу рекордів Гіннеса як країна, що довше за всіх у сучасній історії здійснює земельну реформу” [68], або “а куди далі зволікати? Понад два десятки років ми тупцюємо на місці або шарахаємося з одного краю в другий, ніяк не можемо остаточно визначитися та прийти до логічного завершення” [68] і звернутися до більш ґрунтовного наукового аналізу причин гальмування вітчизняної земельної реформи та чинників

фактичного провалу її попередніх етапів, то очевидним стане висновок про невідповідність обраної методології реформування задекларованим її розробниками цілям.

Земельна реформа, яка фактично розпочалася разом зі здобуттям державної незалежності України, основною своєю метою передбачала заміну неефективного, технологічно відсталого колгоспного ладу, що орієнтувався на екстенсивне використання сільськогосподарських земель системою землекористування європейського типу, ґрунтованою на міцних фермерських господарствах, в основі функціонування яких лежить приватна власність на землю. Квінтесенцією такої мети можна вважати тезу відомого українського вченого А. Гальчинського: “Ринок і тільки ринок із усією його атрибутикою, і насамперед із конкуренцією та диференціацією, є єдино можливою конкурентоспроможною формою розвитку сільського господарства. Це не придумав хтось із учених. Така природа аграрних відносин. Політики, які стверджують протилежне, або, граючи в політичні ігри, лукавлять, або просто неuki у своїх професіональних пізнаннях” [6].

Водночас, засоби для досягнення обраної цілі – формування повноцінного конкурентного ринку землі, були обрані суто “соціалістичні”: розподільчий механізм паювання, безоплатна передача земель у власність і користування агроформувань, плановий підхід до визначення етапів і термінів здійснення реформи, адміністративні методи контролю за втіленням у життя запланованих заходів, не супроводжувані критичною оцінкою їхньої ефективності тощо. Тому закономірним видається і результат такого реформування: розпорошеність власності у вигляді паїв не створила дієвих стимулів у нових “власників” до пошуку ефективних шляхів землекористування, більшість селян виявились відірваними від результатів господарювання сільгоспідприємств на орендованих у них землях, а земельні ресурси поступово перейшли до рук агрохолдингів та інших великих агроформувань, що монополізували ринок, особливо не переймаючись збереженням земель та їх ефективним використанням, натомість орієнтуючись, здебільшого, на швидкі прибутки та вирощування обмеженого кола найбільш рентабельних культур.

Як наслідок, задекларовані цілі земельної реформи непомітно відійшли на другий план, а саме реформування обернулася неефективним землекористуванням та загостренням соціальних проблем мешканців сільських територій України (рис. 3.1).

За 20 років земельної реформи в Україні на 8,6 млн. га скоротились площі сільськогосподарських угідь, які використовувались у сільськогосподарському виробництві. Відбулось неприпустиме подрібнення структури аграрного виробництва. Внаслідок блокування ринку приватних сільськогосподарських угідь посилюється тенденція створення нераціональних за розмірами землекористувань аграрних господарств [62].

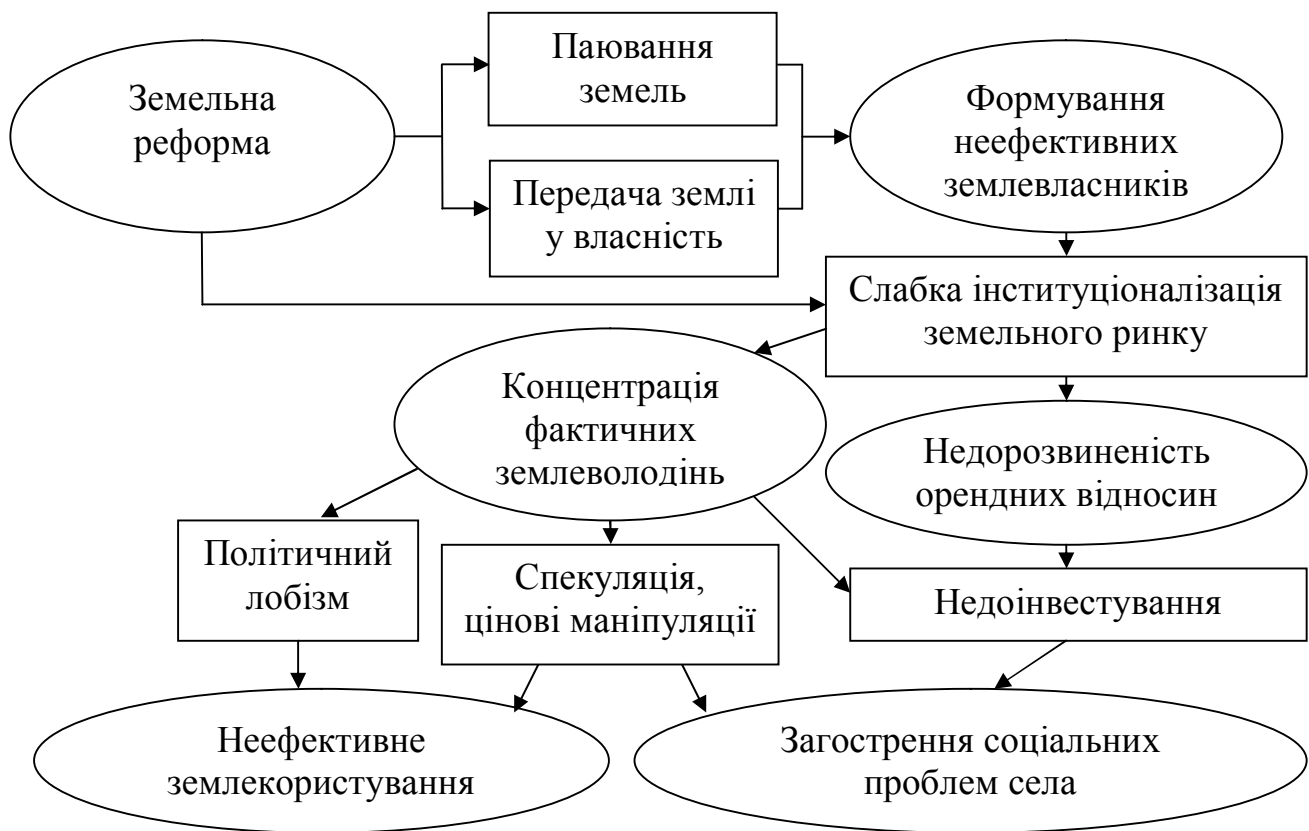

Рис. 3.1. Еволюція земельного ринку в Україні

Значні збитки бюджетам усіх рівнів завдаються під час надання в оренду земельних ділянок за заниженими ставками. Також останнім часом набули поширення факти заволодіння земельними ділянками шляхом шахрайства, зокрема, з використанням корумпованих зв'язків в органах влади і управління [86].

Основними і найбільш чітко виявленими результатами обраного варіанту земельної в Україні є перехід більшості земельних ресурсів у власність великих монополістичних об'єднань, формування потужних і надпотужних аграрних латифундій, швидке відмирання українського села як виробничої і соціокультурної структури. Найбільш характерними для нинішнього часу є колосальні масштаби тіньової приватизації землі переважно напівкримінального, а часто й кримінального характеру [37].

Державне регулювання, включаючи квотування експорту сільсько-господарських культур, здійснюється в інтересах обмеженого кола виробників, що виключає з ринкової конкуренції переважну частину фермерських господарств та фізичних осіб – підприємців, а значить і унеможлиблює купівлю ними достатніх обсягів землі після її запровадження у ринковий обіг.

Водночас, науковці зазначають, що “диверсифікований могутній капітал не бажає зв'язуватися із селянами і сільрадами, брати на себе відповідальність за ситуацію на територіях, де він заволодів ресурсами, якими забезпечувалися доходи населення та соціальні умови його проживання” [14]. Крім того, наголошується, що “інституціональні умови, які нині склалися в колективних формах власності аграрного сектору економіки України, мають не зовсім ринковий характер

інституту приватної власності... У країні не існує інституціональних механізмів економічної реалізації прав власності громадян” [88].

У процесі виконання заходів земельної реформи так і не була проведена екологізація землекористування. На значних територіях меліоративні системи припинили свою дію, але ці землі й досі вважаються зрошуваними або осушеними. Певна частина площ продуктивних угідь втратила економічну родючість: засолена, заболочена, заросла лісом. Між тим, одним із головних результатів земельної реформи мала стати оптимізація структури земель країни, у т. ч. зменшення обробки площ деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь [62].

Вказані проблеми знайшли своє відображення і в сільських територіях Карпатського регіону, де їхня гострота є особливо відчутною, у зв'язку з характерним для цього регіону малоземеллям. Зокрема, в усіх його областях спостерігається скорочення розмірів сільськогосподарських угідь, яке відбувається вищими темпами, ніж в середньому по Україні (табл. 3.1). Як наслідок, протягом останнього десятиріччя (з 2000 до 2010 року) площа сільськогосподарських угідь в Івано-Франківській області скоротилась на 0,8%, у Чернівецькій – на 2,1%, у Закарпатській – на 7,3%, а у Львівській – на 8,8%, що значно перевищує загальноукраїнський показник, який становить 0,6%.

Таблиця 3.1

**Площа сільськогосподарських угідь в областях
Карпатського регіону (тис. га)**

Області	Роки					
	2000	2002	2004	2006	2008	2010
Львівська	1131,9	1099,5	1061,6	1052,9	1039,2	1032,2
% до попереднього		97,1	96,6	99,2	98,7	99,3
Закарпатська	437,2	429,5	416,5	416,1	408,2	405,5
% до попереднього		98,2	97,0	99,9	98,1	99,3
Чернівецька	458,6	458,6	457,7	450,7	449,6	449,2
% до попереднього		100,0	99,8	98,5	99,7	99,9
Івано-Франківська	636,3	634,8	633,7	633,3	631,9	631,5
% до попереднього		99,8	99,8	99,9	99,8	99,9
Україна	41827,0	41800,4	41763,8	41675,9	41625,8	41576,0
% до попереднього		99,9	99,9	99,8	99,9	99,9

Джерело: дані Держкомстату України та головних управлінь статистики у Львівській, Закарпатській, Чернівецькій та Івано-Франківській областях.

У середньому на одного мешканця Львівської області припадає 0,47 га сільськогосподарських угідь, в тому числі ріллі - 0,30 га [26], у Івано-Франківській області в середньому на одного жителя припадає - 1,0 га землі, у тому числі, 0,45 га сільськогосподарських угідь, із них 0,027 га ріллі [28], (в Україні відповідно – 1,25 га землі на одного мешканця, з них – 0,89 га сільськогосподарських угідь і 0,68 га ріллі) [28]. Ще нижчі показники у

Чернівецькій і Закарпатській областях. Так, у першій на одного мешканця припадає 0,88 га землі, у тому числі земель сільськогосподарського призначення 0,52 га (розраховано за [71; 87]). Сільськогосподарські ж угіддя Закарпатської області взагалі є найбільшіднішими в Україні і займають всього 36% від обласного земельного фонду [15].

Можливості розширення сільськогосподарських угідь і найпродуктивнішої їхньої частини – ріллі в Карпатському регіоні практично вичерпані.

У Львівській області площа ґрунтів, пошкоджених водною ерозією, складає близько 169 тис. га., у кризовому стані – біля 92 тис. га., а в катастрофічному – понад 40 тис. га. В окремих сільських радах і господарствах різних форм власності частина орних земель не задіяна у сільськогосподарське виробництво. Інша частина орних земель переведена в перелого. На цих землях не ведеться належна боротьба з бур'янами, а також не проводиться їх залуження [26].

Закарпатська область є лідером в Україні за ураженням зсувними, селевими та ерозійними процесами (61% загальної площі області). Значної шкоди її земельним ресурсам завдає ґрунтова ерозія. За останні 25-35 років ступінь еродованості орних земель тут збільшилась на 10-25% в межах гірсько-передгірних районів і на 3-10% на рівнинах. За останні роки в області спостерігається тенденція до погіршення агрохімічних властивостей ґрунтів. Середньозважений показник вмісту гумусу за останні 5 років зменшився на 0,14%, площа ґрунтів з низьким і дуже низьким вмістом калію збільшилась на 11%, вмістом фосфору – на 1% від загальної. Спостерігається тенденція до збільшення площі земель з кислими ґрунтами та підвищення кислотності ґрунтів. В області нараховується 8,4 тис. га деградованих та 14,9 тис. га малопродуктивних земель, які потребують консервації [15].

Наведені факти змушують засумніватися у можливості суттєвого покращення ситуації з використанням земель сільськогосподарського призначення після зняття в Україні мораторію на їх купівлю-продаж. Скоріше навпаки, при діючому монополізмі та державному патерналізмі на користь агрохолдингів, проблеми можуть лише загостритись. Адже пересічний селянин чи фермер, в умовах, коли багато гектарів навколо контролюються одним або кількома великими агрформуваннями, а якість землі є недостатньо високою, швидше за все не зможуть вигідно здати в оренду своєї земельної ділянки або продати її. Більше того, консолідація землеволодінь цілком імовірно призведе до витіснення земельних наділів найменш захищених учасників земельного ринку на периферійні ділянки полів, що значно знизить їхню потенційну ціну. Відтак, жодних позитивних зрушень у діючій системі оренди земель сільськогосподарського призначення не відбудеться.

Натомість є всі підстави очікувати скуповування земельних ділянок та паїв нинішніми орендарями з числа потужних агропромислових об'єднань. При цьому посилення ролі держави в процесі запровадження ринкового обігу землі, яке декларується відповідними законодавчими актами і має посилити захищеність власників паїв, також не може розглядатися як достатньо

ефективний запобіжний засіб. По-перше, механізми регуляторного впливу держави на ринок в умовах української дійсності є далекими від ідеалу. По-друге, специфіка вітчизняної бюрократії, з притаманною їй схильністю до корупції та корисливості, полягає у неспроможності ефективно стимулювати поширення цивілізованих форм ринкової конкуренції. По-третє, не є таємницею, що нинішня влада виступає виразником інтересів саме великого капіталу, а тому розраховувати на те, що вона стане на бік фермерів і дрібних землевласників навряд чи доцільно.

Не додають оптимізму і очевидні прогалини в діючих нормативно-правових актах та запланованих до прийняття законопроектах, пов'язаних із запровадженням купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення. Насамперед, це стосується концентрації переважної частини контролюючих та розпорядчих функцій на рівні центральних органів державної влади, а також зменшення впливовості органів місцевого самоврядування у процесі виконання ними регуляторних функцій, пов'язаних з функціонуванням ринку землі.

Достатньо передбачуваними є також схеми обходу діючих обмежень на концентрацію земель в руках великих землевласників, які можуть відбуватися шляхом скуповування земельних ділянок на підставних осіб (забезпечення легітимізації фіктивних доходів таких осіб є виключно справою техніки). Крім того, в Україні практика обходу законодавчих обмежень на земельному ринку пройшла такий тривалий шлях своєї еволюції, що на сьогодні вона дозволяє усім бажаючим отримати у розпорядження багатий арсенал різноманітних інструментів та механізмів, включаючи співпрацю з чиновниками різних рівнів, судовими інстанціями, фінансово-кредитними установами, фіскальними та іншими контролюючими органами тощо.

Компетентні фахівці з цього приводу відзначають, що завдяки безглуздим реорганізаціям, сфера земельних відносин стала найбільш корумпованою, втратила довіру громадян через відверте хабарництво, непрозорість і запутаність різних схем вирішення земельних питань. У результаті – сьогодні суди буквально завалені скаргами. І серед тих, кого позивачі називають головними винуватцями, – політики та чиновники, які земельні питання перетворили на власний чи корпоративний політичний бізнес [52].

Таким чином є всі підстави для висновку про те, що запропонований варіант запровадження купівлі-продажу землі в Україні виявиться далеко не останнім етапом вітчизняної земельної реформи. Цілком імовірно, що вже за декілька років ідеологи реформ почнуть переконувати суспільство у необхідності допуску на земельний ринок юридичних осіб та великих агрохолдингів, мотивуючи це їхнім потужним інвестиційним потенціалом, без якого у сільське господарство буде неможливо залучити достатніх обсягів капіталовкладень. А після того, як більшість сільгоспугідь за відверто низькими цінами потраплять в руки наближених до влади картелів, а ситуація у сільському господарстві продовжуватиме погіршуватися, настане черговий “етап” земельної реформи: перепродаж земель у власність іноземних компаній за значно вищими цінами (доцільність відкриття для них українського ринку

землі буде не менш “аргументовано” доведена і належним чином популяризована в суспільстві).

Дослідження проведені Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України у червні 2010 р. та травні 2011 р. засвідчили, що найпоширенішою оцінкою соціально-економічного стану населених пунктів, де знаходяться сільськогосподарські підприємства та господарства респондентів, є оцінка “знаходиться у стадії стагнації” (так вважають 58,6% керівників підприємств і голів фермерських господарств (53,8% у 2010 році)). Загальна кількість противників ринку земель серед власників земельних паїв становить 51,5%, і цей показник практично не зазнав змін з часу дослідження 2010 року. Порівняно з минулим роком учасники частіше говорили, що їм відомо про випадки укладання тінбових угод з купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення шляхом укладання договорів оренди на термін 49 років або через договори позички, а потім відчуження земельної ділянки через суд. Порівняно з минулим роком збільшилося число представників місцевого самоврядування, що демонструють негативне ставлення до можливої купівлі-продажу земель. Загальна кількість їх складає близько двох третин [4].

Згідно з опитуванням, проведеним Центром Разумкова, у 2009 році більше третини респондентів негативно оцінювали земельну політику в Україні, а майже 30% про неї нічого не знали. При цьому, близько 50% опитаних відзначали, що внаслідок проведення аграрної реформи матеріальне становище жителів села погіршилось, а 29,9% вказували, що воно фактично не змінилося (разом близько 80%). Водночас, більше половини респондентів притримувалися думки, що вільну купівлю-продаж землі доцільно запроваджувати лише на невеликі земельні ділянки, або не допускати її взагалі [61].

Така соціологія зайвий раз підтверджує безпідставність аргументів на користь необхідності якнайшвидшого “завершення” обраного сценарію земельної реформи шляхом поспішної відміни мораторію на її ринковий обіг. Для зняття мораторію мають бути створені належні інституційні, соціальні та ринкові передумови. Саме на цьому повинна концентруватися першочергова увага вітчизняних науковців, політиків та державних управлінців. І лише після створення таких передумов та проведення широкої і публічної громадської дискусії можна буде вести мову про запровадження ринку земель, аналогічного тому, що діє в розвинених державах світу.

Так, досліджуючи специфіку формування земельних відносин в незалежній Україні, як основу для формування українського земельного ринку, включаючи вплив на цей процес механізмів здійснення земельної реформи, першочергову увагу звертає на себе відсутність належних інституційних передумов для запровадження цивілізованого ринкового обігу землі. Адже в Україні до цього часу не сформовано повноцінної інформаційної бази про власників і реальний стан використання земельних ділянок, відсутня належна виробнича і комунальна інфраструктура для розвитку сільськогосподарської кооперації та ведення високотехнологічного агробізнесу, існують прогалини в контрактному праві, потребує удосконалення система судочинства, спостерігається дефіцит ефективно діючих фінансово-банківських установ,

готових кредитувати сільськогосподарське виробництво і розвиток підприємництва на сільських територіях, не вистачає консалтингових центрів, бірж та аукціонів, а також навчально-освітніх закладів з підготовки висококваліфікованих кадрів тощо.

Це означає, що центральна ланка трансформації аграрних відносин, якою є системно-інституційні перетворення, в Україні не дозріла до впровадження ринкового обігу земельних ресурсів. А без цього неможливо запровадити дієвих стимулів підприємницької і трудової активності сільського населення. Відтак, перехід до завершального етапу земельної реформи не може відбутися без формування нових та суттєвої модернізації діючих економічних інститутів, а саме – економіко-правових форм власності, виробництва та управління, фінансових інститутів, ринкової інфраструктури тощо [1] (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Інституційні механізми регулювання земельного ринку

Протягом останнього часу велика надія покладається на прийняття Закону України “Про ринок земель”, який покликаний забезпечити низку інституційно-правових передумов для запровадження в Україні цивілізованого земельного ринку. Зокрема, це пов’язується з інституціоналізацією угод купівлі-продажу земельних паїв та ділянок фізичними особами, що має

активізувати ринковий обіг землі та сприяти формуванню реальної ціни на землю, а також створити дієві запобіжні механізми для концентрації землеволодінь і корупційних дій. Водночас, у зв'язку з наявністю низки прогалин у вказаному законопроекті, сьогодні існують серйозні сумніви щодо доцільності його прийняття у запропонованому вигляді.

Насамперед, це стосується встановлення граничної максимальної загальної площі земельних ділянок у приватній власності однієї особи для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, яка, наприклад, для Карпатської гірської області становить 900 га (стаття 15 проекту Закону України “Про ринок земель”). Це означає, що всі сільськогосподарські угіддя в межах одного району Закарпатської або Чернівецької області цілком легально зможуть скупити представники кількох родин (у Львівській та Івано-Франківській кільканадцяти родин). Це створює серйозні ризики латифундизації сільських територій краю, з усіма пов'язаними із нею ризиками.

В законопроекті також простежується логічна лінія на посилення ролі держави в процесі обігу земель та певного послаблення позицій органів місцевого самоврядування у цьому контексті. Якщо для південних та східних областей України, які відзначаються великими площами сільськогосподарських угідь та достатньо родючими ґрунтами, такий підхід, до певної міри, може вважатися виправданим, то для малоземельних областей і бідних ґрунтів Карпатського регіону він є надто ризикованим. Адже в умовах малоземелля, перманентного скорочення площ сільськогосподарських угідь та зниження частки оброблюваних земель, наявності постійних ерозійних процесів та природних ризиків, лише органи місцевого самоврядування можуть більш-менш адекватно забезпечувати регулювання земельного фонду та контролювати перерозподіл землі і якість її використання.

Ще однією проблемою, яка ігнорується в процесі пришвидшення останнього етапу земельної реформи в Україні, є характер функціонування вітчизняної бюрократії. Адже, на відміну від своїх західних аналогів, ця бюрократія спирається на так звану “східну” традицію державного управління. М. Вебер називав цей тип бюрократії патримоніальним. Її основними рисами є наявність великої армії чиновників, які служать не суспільству, а провладній верхівці; утвердження бюрократією власних інтересів понад інтересами всіх інших верств суспільства; прагнення держави контролювати усі сфери економічного та соціального життя в країні; сковування інститутів громадянського суспільства різного роду бюрократичними процедурами тощо [3].

В такій ситуації сподівання на успішну реалізацію земельної реформи під жорстким патронатом держави (а фактично бюрократії), на що розраховують керівники профільних міністерств і відомств, видаються безпідставними. А їх переконливі твердження про те, що запроваджується персоніфікована відповідальність для державних кадастрових реєстраторів і їм буде не вигідно допускати суб'єктивних помилок та “випадкових” неточностей на користь окремих учасників земельного ринку, що не буде випадків “сприяння” в незаконному присвоєнні земельних ділянок, що близько 1200 нових працівників, які прийдуть в систему Держкомзему забезпечать ефективну

роботу його адміністративного механізму [45], свідчать лише про одне – відсутність достатньо глибокого розуміння особливостей функціонування вітчизняної бюрократичної машини.

Таким чином, завершення в Україні земельної реформи на тих же принципах, на яких вона була розпочата і проводилась упродовж двадцяти років, не забезпечить формування в нашій державі конкурентного ринку землі та ефективного землекористування, а деклароване прискорення завершального етапу реформи лише загострить існуючі проблеми.

Для переходу вітчизняної аграрної економіки на ринкові рейки нашій державі необхідно відмовитись від застарілих догм на кшталт пріоритетності забезпечення рівного доступу усіх мешканців села до земельних ресурсів, прямого державного стимулювання сільськогосподарського виробництва, захисту внутрішнього ринку шляхом встановлення експортних квот та імпорتنих обмежень тощо. Натомість, основні акценти мають бути зміщені у бік формування тих ринкових інститутів, які дозволять підвищити ефективність діючих форм організації сільськогосподарського виробництв. І лише після цього можна буде вести мову про започаткування комерційного обігу земельних ресурсів.

Слід погодитись з обґрунтованими пропозиціями українських вчених, щодо поетапного переходу нашої держави до купівлі-продажу землі: “Зняття мораторію і запровадження купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення доцільно здійснювати в 3 етапи. На першому етапі право купівлі продажу сільськогосподарських угідь можна надати лише державі, на другому – тим юридичним і фізичним особам, які обробляють відповідні сільськогосподарські угіддя і хотіли б їх купити, а на третьому – вести мову про відносно вільну купівлю – продаж сільськогосподарських угідь” [42].

Такий підхід дозволить спочатку, за відносно помірну плату, сконцентрувати в державному земельному фонді ті землі, які сьогодні використовуються не ефективно, або взагалі не використовуються. Пізніше здавати ці землі в оренду ефективним користувачам, насамперед фермерським господарствам, які згодом зможуть підвищити рівень своєї фінансової спроможності та викупити ці землі. І лише після того, як ефективність землекористування значно зросте і в країні буде сформовано критичну масу землевласників та землекористувачів ринкового типу, переходити до вільної купівлі – продажу землі.

4. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Розвиток сільських територій має важливе значення не лише з огляду на свою особливу роль в соціально-економічному житті держави. Його важливість пов'язана також і з виконанням Україною взятих на себе зобов'язань щодо гармонізації діючого законодавства та стандартів якості життя населення з вимогами ЄС, співпраця з яким залишається одним з пріоритетів європейської інтеграції нашої держави.

Європейський Союз приділяє велику увагу розвитку сільських територій. Адже у 27 країнах ЄС частка сільських жителів становить 27,1% (згідно класифікації за щільністю населення), причому на переважно сільських територіях (за класифікацією на регіональному рівні) проживає 20,1% загальної чисельності населення, а частка зайнятих у сільському господарстві коливається в межах 3-4% загальної кількості працюючих [90]. Політика розвитку сільських територій у ЄС здійснюється в рамках структурної політики та Спільної Аграрної Політики (САП). Протягом своєї еволюції вона поступово відходила від принципів, що базувались на територіальному поділі, переорієнтовуючись на підходи, пов'язані з територіальною координацією та конвергенцією. Пріоритетами політики розвитку сільських територій ЄС на 2007-2013 роки стали конкурентоспроможність, середовище та управління земельними ресурсами, багатофункціональне село та якість життя [8].

Спільна Аграрна Політика ЄС поєднує елементи регуляторно-ринкової, цінової, зовнішньоторговельної й структурної політики. Оскільки в аграрній економіці галузевий і територіальний фактори інтегровані в одне ціле, поступово цілі САП змістилися з вирішення проблем сільського господарства до завдань розвитку сільських територій. Тому, говорячи про сучасну аграрну політику ЄС, треба розуміти, що вона формувалася та функціонує на фундаменті та у рамках регіональної, у першу чергу структурної, політики. САП ЄС в широкому розумінні – це напрям загальної політики ЄС, спрямований на [70]:

- покращення правового регулювання відносин в аграрній сфері;
- вдосконалення адміністративних відносин між відповідними інститутами та суб'єктами господарювання в сільському господарстві;
- прийняття економічно доцільних та ефективних регуляторних актів, які сприяють підвищенню конкурентоспроможності сільського господарства ЄС та розвитку сільської місцевості;
- сприяння подальшій лібералізації сільського господарства ЄС у відповідності з вимогами СОТ.

Європейська практика розвитку сільських територій вже давно дістала своє інституційне оформлення. З 1988 року активно діє Європейська робоча група з питань розвитку сільських територій та відновлення села (ARGE). Для фінансування програм розвитку сільських територій створено такі потужні інституції як Європейський фонд регіонального розвитку (ERDF),

Європейський соціальний фонд (ESF), Європейський сільськогосподарський фонд орієнтації та гарантій (EAGGF), Фонд фінансових інструментів підтримки рибальства (FIFG) тощо.

Європейський досвід регулювання розвитку сільського господарства засвідчує високу якість регуляторної політики, яка проявляється не лише у послабленому оподаткуванні господарюючих суб'єктів, але й у розвиненій та диверсифікованій системі дотування, субсидування та відшкодування витрат на страхування сільськогосподарської діяльності. Зокрема, за програмами ARiMR (Агентства реструктуризації і модернізації сільського господарства) здійснюються виплати субсидій на сільськогосподарські угіддя (базова субсидія на кожен гектар становить 125 євро на рік; виплати структурних пенсій (їх сплачують при досягненні фермером 55 років і, наприклад, при наявності 20 га сільгоспугідь дорівнюють 500 євро на місяць); субсидії низькотоварним господарствам (1250 євро на рік на кожне господарство) тощо [85].

Розвинуті країни світу активно субсидують аграрний сектор також і з міркувань продовольчої безпеки та мінімізації загрози надлишкової міграції сільського населення в міста і за кордон тощо. Величина таких субсидій досягає в країнах ЄС – у середньому 50% від вартості сільськогосподарської продукції, у Швейцарії – 82%. За існуючими оцінками майже на 75% обсягів сільськогосподарської продукції, що реалізується на внутрішньому ринку ЄС, поширюються державні заходи підтримки [65].

У деяких країнах ЄС частка державних витрат на підтримку національного сільськогосподарського виробництва дорівнює частці сільського господарства у ВВП або навіть перевищує її. До таких країн належать, зокрема, достатньо розвинені в економічному відношенні Норвегія та Австрія. В окремих державах відсоток державних витрат на сільське господарство в структурі ВВП сягає до 4,1%.

На цьому тлі Україна (в якій частка сільського населення перевищує 30%) вирізняється низьким рівнем підтримки сільського господарства. Станом на 2010 рік її обсяг дорівнював 0,22% ВВП, водночас вклад сільського господарства у ВВП становив 9,3% (у країнах ЄС близько 4%). При цьому відбувається “проїдання” навіть цих коштів через існуючий диспаритет цін на продукцію промисловості, що споживається у сільському господарстві, та цін на сільськогосподарську продукцію. Система вітчизняної державної підтримки аграрного сектору характеризується розпорошеністю, недосконалістю і непрозорістю форм і механізмів надання преференцій. Підтримка надається переважно сільськогосподарським підприємствам, а фермерські та особисті селянські господарства її практично не відчувають. І це при тому, що, наприклад, у Карпатському регіоні переважна частка продукції рослинництва і тваринництва виробляється саме в одноосібних господарствах населення.

Водночас, державна підтримка сільськогосподарського виробництва в країнах ЄС не є самоціллю. Її обсяг безпосереднім чином пов'язаний зі спроможністю агроформувань витримувати конкурентний тиск, впроваджувати нові технології, а також займатися вирощуванням екологічно чистої продукції. Водночас, діючий у рамках ЄС механізм ринкової конкуренції та розвинене

інституційне середовище забезпечують достатній рівень макроекономічної стабільності, що дає змогу суб'єктам аграрного ринку приймати рішення в атмосфері відносної стабільності та передбачуваності.

У цьому аспекті особливо цікавим для України є принцип передбачуваності цінової політики Європейського Союзу. Зокрема для цукру, до 2015 року визначена базова ціна тони буряків, компенсаційні виплати за скорочення їх виробництва та механізм доплат за підвищення цукристості буряків на кожну десяту відсотка. Всі ці параметри доведені до кожної країни – члена ЄС, а через Агентство ARiMR – до кожного фермера. Відповідно до програми SAPARD (Спеціальна передвступна програма для сільського господарства та розвитку села) у сфері рослинництва фінансуються заходи щодо скорочення виробництва цукру [85].

Стабільності аграрному сектору ЄС надає також спеціалізована система сільськогосподарського кредитування та страхування. Вона ґрунтується на діяльності спеціалізованих установ кредитування фермерів, кооперативних і земельних банках, інших фінансових інститутів. Досить поширеною в європейських країнах є практика державного фінансування придбання засобів виробництва для сільського господарства. Крім того, система компенсаційних платежів з державного бюджету страхує фермерів на випадок несприятливих погодних умов, повеней, епідемій і т.д. Також існують бюджетні платежі, пов'язані з “регіональною підтримкою”, завдяки яким у фермерів з'являється можливість ведення сільськогосподарського виробництва на розширеній основі в зонах з несприятливими погодними умовами [36].

До важливих функцій державного регулювання в країнах ЄС відносять також управління технічним прогресом у сільському господарстві через систему наукових установ або заклади освіти, професійного навчання, підвищення кваліфікації, надання консультативної допомоги фермерам; технічне та комерційне обслуговування за допомогою державних закупівель, державних оптових ринків, ветеринарне обслуговування та кредит. Держава здійснює також контрольно-облікові функції (інспекція за якістю продукції, ветеринарна інспекція, статистика та ін.). У деяких західноєвропейських країнах зараз беруться до керування соціальною перебудовою села шляхом ліквідації дрібного виробництва, перепідготовки осіб, витіснених із сільського господарства, для роботи в інших галузях, а також розробки та впровадження спеціальних програм розвитку сільських районів [83].

Сучасна державна політика розвитку сільських територій України також передбачає законодавче визначення об'єкта регулювання, його типології, правове визначення економічної бази розвитку сільських територій тощо. Проте її стабільність та інституційна забезпеченість залишаються на достатньо низькому рівні, що дає всі підстави для висновку про їх невідповідність стандартам ЄС.

Наприклад, сьогодні єдиним документом, в якому дається визначення сільської території є недійсний проект Закону України “Про планування територіальної інфраструктури сільської місцевості” (від 07.04.2005 р.) [54]. В ньому зазначено, що сільська територія – це територія, на якій частка

сільського населення у його загальній чисельності перевищує 15-50 %. При цьому сільська територія поділяється на: чітко виражену сільську місцевість – частка сільського населення у його загальній чисельності перевищує 50%; сільську місцевість – частка сільського населення складає 15-50% чисельності усіх жителів. Це визначення є запозиченим з європейської практики ідентифікації руральності території (охоплення території сільськими поселеннями та сільськогосподарськими угіддями), який використовується Організацією економічного співробітництва і розвитку.

У 2009 році вищезгаданий проект був замінений проектом Закону України “Про упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості та сприяння деурбанізації народонаселення” (№4028 від 05.02.2009 р.) [56]. Цей Закон найбільш повно з існуючих документів розкривав правові, економічні та організаційні засади щодо упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування до найменших сільських поселень, прав і повноважень сільських громад, а також окреслював їх взаємодію на території відповідних рад. У проекті міститься визначення сільської місцевості як території, на якій розташовані сільські поселення (села, селища), сільськогосподарські та інші угіддя, ліси, водоймища, об’єкти транспортної та іншої інфраструктури, що обслуговуються мешканцями сільських населених пунктів. Це визначення кореспондується зі складовими економічної бази, які також є конкретизованими у документі. До них, насамперед, відносяться природні ресурси (земля, її надра, водні ресурси, ліси, рибні запаси, рослинний і тваринний світ та інші), розпорядження якими відповідно до чинного законодавства здійснюється органами місцевого самоврядування. Таке положення відповідає європейській практиці місцевого самоврядування, за якої місцева громада розпоряджається всіма 100% земель, замість теперішніх 12% (земля в межах забудови населених пунктів). На жаль, закон так і не був прийнятий.

Натомість, у 2010 році з’явився проект його нової редакції під назвою Закон України “Про упорядкування сільської поселенської мережі” [56], який вже обмежується визначенням лише правових та організаційних засад упорядкування сільської поселенської мережі. Розділ щодо принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості, який охоплював питання обрання виборного сільської громади, економічної бази розвитку, фінансових ресурсів сільських громад тощо був вилученим з нового проекту Закону. В результаті цього він став суто декларативним документом, який жодним чином не вирішує проблем ресурсного забезпечення територіальної громади, а відтак і не наближає Україну до європейських стандартів розвитку сільських територій.

Таким чином, сьогодні політика розвитку сільських територій України здійснюється в основному в рамках державної регіональної політики та державної аграрної політики.

Базовими документами нормативно-правової бази у цій сфері є Указ Президента України “Про Концепцію державної регіональної політики” (від 25.05.2001 р., № 341/2001) [81] та Закон України “Про стимулювання розвитку

регіонів” (від 08.09.2005 р., N 2856-IV) [22]. На основі цих законів було розроблено Державну стратегію регіонального розвитку, затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 “Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року” [11]. Ці документи сформували платформу для розробки регіональних стратегій розвитку та угод між Урядом України та регіональними органами влади в особі обласних рад (Верховної Ради АРК).

Згідно цих документів, важливими принципами реалізації державної регіональної політики повинні стати зменшення рівня територіальної диференціації економічного розвитку територій та соціального забезпечення громадян, забезпечення здатності територіальних громад та органів місцевого самоврядування в межах, визначених законодавством, самостійно та відповідально вирішувати питання соціально-економічного розвитку, удосконалення фінансових міжбюджетних відносин тощо. Реалізації задекларованих принципів мають сприяти розробка нових нормативно-правових документів, присвячених як регулюванню розвитку регіонів загалом, так і сільських територій, зокрема.

У Законі України “Про стимулювання розвитку регіонів” дано визначення сільського району як району, в якому частка зайнятих у сільському господарстві перевищує частку зайнятих у промисловості, та наведено ознаки депресивності регіону, промислового району, сільського району та міст обласного значення. Депресивним може бути визнано сільський район, в якому протягом останніх трьох років щільність сільського населення, коефіцієнт природного приросту населення, рівень середньомісячної заробітної плати та обсяг реалізованої сільськогосподарської продукції (робіт, послуг) на одну особу є значно нижчими, а частка зайнятих у сільському господарстві є значно вищою за відповідні середні показники розвитку територій цієї групи.

Ще одним документом, який покликаний враховувати регіональні особливості розвитку сільських територій є Закон України “Про статус гірських населених пунктів в Україні” (№56/95-ВР від 15.02.1995) [21]. Цей Закон встановлює критерії, за якими населені пункти набувають статусу гірських, визначає основні засади державної політики щодо розвитку гірських населених пунктів та гарантії соціального захисту громадян, що у них проживають, працюють або навчаються. Проте, як засвідчили результати моніторингу гірських територій Карпатського регіону [64], цей Закон, як і низка інших нормативно-правових документів, не виконується в повному обсязі.

У Законі України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” (від 17 жовтня 1990 року N 400-ХІІ) [23] існує чітко виявлена прив’язка проблем розвитку села до ефективності функціонування агропромислового комплексу. У цьому законі наведені першочергові організаційно-економічні та правові заходи, що потребують вирішення на сільських територіях. У ньому також вказується на рівень мінімального фінансування розвитку сільських територій (розмір державних централізованих капіталовкладень, що спрямовуються на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та агропромислового

комплексу, має становити не менше одного процента від вартості валового внутрішнього продукту України). Ці капіталовкладення повинні бути б виділятися у Державному бюджеті України окремим рядком. А на будівництво об'єктів невиробничого призначення в сільській місцевості повинно використовуватись не менш як 50% державних централізованих капіталовкладень, передбачених цією статтею. Проте більшість статей цього Закону залишились суто декларативними¹, особливо в частині надання переваги селу порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, газифікації, водо- і електропостачання, телефонізації, зв'язку, комунальних об'єктів, в послугах радіо і телебачення, а також забезпечення рівних з містом умов постачання промисловими та продовольчими товарами, відповідності науково обґрунтованим нормативам якості медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного і торговельного обслуговування села. Питання будівництва житла, пільгове кредитування з компенсацією 25-35% відсотків отриманого державного кредиту залишились лише на папері.

У “Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року” (від 15 вересня 2007 року, №1158) [12] розглянуто широкий спектр питань, пов'язаних із сучасним станом сільських територій та аграрного сектору загалом, проблемних питань їх розвитку, особливостей організації сільськогосподарського виробництва, фінансових аспектів забезпечення державою виконання програмних завдань. Більшість пропозицій та рекомендацій, висвітлених у цьому документі, залишаються актуальними, проте не реалізуються на практиці і не забезпечуються фінансово. Більше того, прогнози обсяги фінансування українського села, закладені у цьому документі, є далекими від реальних.

Пріоритетність розвитку агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці задекларовано також Законом України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” (від 18 жовтня 2005 року, №2982-IV) [20], в якому комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем села визначено як одну зі стратегічних цілей державної аграрної політики в Україні. Основними складовими такого розвитку декларуються: забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села; формування системи державного регулювання демографічних процесів сільського розвитку, реалізація програм стимулювання розвитку депресивних територій; вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення; сприяння збільшенню зайнятості сільського населення; збереження та розвиток малих, віддалених і таких, що занепадають, сільських поселень; сприяння підвищенню рівня доходів сільського населення, удосконалення

¹ Починаючи з 2000 року лише у 2001, 2002, 2004, 2006 та 2008 роках загальні державні видатки на потреби розвитку сільських територій та агропромислового комплексу перевищили 1% ВВП. Що стосується вимоги стосовно використання не менш як 50 % державних централізованих капіталовкладень на будівництво об'єктів невиробничого призначення в сільській місцевості, то вона не була виконана в жодному році.

загальнообов'язкового пенсійного страхування працівників сільського господарства; стимулювання закріплення на селі спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування. Водночас, визначені в документі критерії оцінки втілення в життя державної аграрної політики не були досягнуті ні у 2007 році, ні в подальші роки, і навряд чи будуть досягнуті до 2015 року².

Минулого року Кабінетом Міністрів України було затверджено "Концепцію загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року" (№121-р від 03.02.2010 р.) [33]. Маючи достатньо декларативний характер, вона, разом з тим, засвідчує підвищену увагу держави до проблем розвитку сільських територій та передбачає розробку більш детальної Програми розвитку сільських територій. Проте свого розвитку цей документ досі так і не отримав.

Аналізуючи інституційно-правове забезпечення розвитку сільських територій України в контексті європейської інтеграції нашої держави, не можна оминати увагою такого важливого питання, як формування ринку земель. Адже в залежності від якості та напрямів використання земельних ресурсів, у кожній країні та її регіонах переважає той чи інший вид сільськогосподарської діяльності і формується відповідна аграрна спеціалізація. Без запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення важко вести мову про формування ефективного власника землі та наближення умов функціонування вітчизняного аграрного сектору до стандартів ЄС.

Водночас, слід наголосити на тому, що організація земельного ринку в країнах ЄС спирається на глибокі традиції фермерства та розвинену систему інституційного забезпечення аграрного сектору. Насамперед, це стосується діючої системи обмежень, покликаних унеможливити "латифундизацію" земельних володінь, монополізацію сільськогосподарського ринку, загострення соціальних проблем мешканців сільських територій, посилення їхньої міграції до міст, погіршення якості землекористування тощо.

Сучасна політика ЄС у сфері функціонування ринку землі передбачає відповідність землекористування цілям загальнодержавної політики у процесі ведення сільського господарства, встановлення жорстких кваліфікаційних вимог для землекористувачів, оподаткування з диференціацією поземельного податку в залежності від якості використання землі, постійний контроль за будь-якими змінами у структурі власності сільськогосподарських угідь, підтримку усталених традицій землекористування, збереження площі сільськогосподарських угідь в умовах швидкої урбанізації тощо [24].

² Критеріями оцінки втілення державної аграрної політики є забезпечення:

- до 2007 року - зайнятості сільських працездатних жителів не нижче середньої у державі, а до 2015 року - середньої у країнах Європейського Союзу;
- до 2007 року - споживання продуктів харчування на душу населення на рівні наборів харчування відповідно до Закону України "Про прожитковий мінімум", а до 2015 року - на рівні орієнтовного набору основної продовольчої сировини і харчових продуктів в середньому на душу населення України;
- до 2015 року - підвищення рівня доходів сільського населення та середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства до рівня не нижче середнього в інших галузях економіки держави.

Характерними ж тенденціями розвитку земельного ринку в Україні протягом останніх десятиріч є надмірна концентрація фактичних землеволодінь, яка обертається монополізацією аграрного ринку та зниженням ефективності землекористування, застосуванням екстенсивних технологій та відсталих форм організації праці, недостатньою розвиненістю інституційного середовища, державним патерналізмом та егалітаризмом, що жодним чином не стимулюють впровадження сучасних підходів до ведення сільськогосподарського виробництва, включаючи кооперацію селянських господарств, а також супроводжуються зниженням кваліфікаційного рівня землекористувачів, деформацією традиційного укладу сільського життя, орієнтацією на досягнення швидкої окупності вкладених в агробізнес коштів, зниженням екологічних стандартів господарювання тощо.

Не менш разючими є протиріччя між характером вітчизняного та європейського законодавства у сфері адміністративно-територіального устрою, що значно ускладнює процес європейської інтеграції нашої держави, а також негативно впливає на розвиток сільських громад, а відтак і на соціально-економічний стан сільських територій України.

Впровадження європейської практики місцевого самоврядування в Україні означає надання кожній місцевій громаді можливостей розпоряджатися всіма наявними на її території землями. В цьому разі громада буде наділена максимальним об'ємом повноважень та функцій, що дозволить їй вирішувати більшість проблемних питань території на основі використання одного із засадничих принципів територіального устрою країн ЄС – принципу субсидіарності, який декларує, що на вищій щабель адміністративно-управлінської ієрархії передаються лише ті компетенції, які не можуть бути ефективно виконані на нижньому щаблі.

Таким чином, передумовою забезпечення самодостатнього розвитку сільських територій в Україні є завершення адміністративно-територіальної реформи, яка пов'язана з трансформацією інститутів державної влади, розвитком місцевого самоврядування, створенням децентралізованої системи перерозподілу бюджетних коштів, а також проведенням реформи територіального устрою. В цьому контексті особливої важливості набуває визначення території юрисдикції кожної сільської територіальної громади, розмежування земель державної та комунальної власності тощо.

Водночас, досліджуючи проблематику формування державної політики розвитку сільських територій в контексті європейської інтеграції України, не можна оминати увагою того факту, що протягом останніх років у самому ЄС відбувається зміна підходів до визначення пріоритетів Спільної Аграрної Політики (САП). Відтак, економічна інтеграція України та ЄС передбачає наближення завдань щодо розвитку українського сільськогосподарського виробництва до європейських стандартів. У цьому контексті важливо враховувати сучасні тренди та пропозиції щодо реформування САП, серед яких слід відмітити: а) скасування виплат фермерам задля підтримки їхніх доходів, натомість видається необхідною концентрація ресурсів на інтенсивному розвитку сільських територій та сумісних із природними умовами видів

агровиробництва; б) поступове скорочення прямих виплат і інструментів регулювання ринку (у перспективі – повне скасування); в) бюджет, призначений на прямі виплати, перенаправляти на фінансування заходів з розвитку сільських територій і популяризацію якісної агропродукції, стимулювання споживання здорових продуктів на території ЄС і за її межами [70].

Враховуючи все вищесказане, слід констатувати, що сучасний стан державного регулювання розвитку сільських територій і, відповідно, сільського господарства в Україні (на сьогодні основного виду діяльності, в якій зайнята переважна частка сільських мешканців) фактично не відповідає принципам аграрної політики ЄС та діючим в цьому об'єднанні підходам до розвитку сільських територій. Більше того, існуюча законодавча база розвитку сільських територій України не дозволяє адекватно реагувати на реальні виклики сьогодення та достатньо ефективно використовувати потужний вітчизняний аграрний потенціал.

Таким чином, зростання ефективності функціонування аграрного сектору України, підвищення добробуту сільського населення і раціональне використання природних ресурсів села в умовах реалізації політики європейської інтеграції нашої держави можливе лише при застосуванні комплексного підходу до вирішення існуючих проблем з урахуванням наявного досвіду ЄС та інших розвинених країн світу. Це відбудеться тільки в разі виділення сільських територій як пріоритетного об'єкту державної політики. Основними акцентами такої політики повинні стати ефективне ведення сільського господарства, орієнтація на європейські стандарти соціального захисту мешканців села, забезпечення багатofункціонального використання сільських територій, збереження якості природного середовища та адаптація на вітчизняний ґрунт принципів, інституційних механізмів і ринкових підходів до функціонування сільського господарства та розвитку сільських територій, діючих в країнах ЄС.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Сучасний стан розвитку сільських територій України і, відповідно, сільськогосподарського виробництва (на сьогодні основного виду діяльності, в якій зайнята переважна частка сільських мешканців) залишається на достатньо низькому рівні. У світі активне державне регулювання є важливою складовою забезпечення розвитку сільських територій. Існуюча ж законодавча база розвитку цих територій в Україні не відповідає реальним викликам сьогодення та не дозволяє розвивати потужного аграрного потенціалу нашої держави. Проблеми розвитку аграрного сектору економіки, добробуту сільського населення і раціонального використання природних ресурсів можливе лише за умови комплексного підходу до їх вирішення. А це відбудеться тільки в разі виділення сільських територій як окремого об'єкту економічної політики держави.

На сьогодні політика розвитку сільських територій в Україні здійснюється в основному в рамках державної регіональної політики та державної аграрної політики. Тому необхідно виокремити сільські території як самодостатній об'єкт регулювання і вирішувати проблеми їх розвитку комплексно з прив'язкою до європейських принципів і стандартів.

Першочерговим кроком у формуванні сучасної державної політики розвитку сільських територій має стати розробка ґрунтовної та адекватної (відповідно до нинішніх умов і викликів) програми розвитку сільських територій та її прийняття на найвищому державному рівні. Ключовими питаннями такої програми повинні бути визначені законодавче закріплення статусу сільських територій (як об'єкта регулювання) та правове визначення економічної бази їх розвитку. В рамках цієї програми необхідно також вирішити питання формування інституційного середовища розвитку сільських територій, що є важливою передумовою їх збалансованого розвитку, про що свідчить європейська практика.

Сучасна державна політика розвитку сільських територій в Україні потребує також більш активної державної участі у підтримці сільського господарства, на основі зниження податкового тиску на суб'єктів цієї діяльності, створення дієвої системи кредитування та страхування їхньої діяльності тощо. Така практика сприятиме як формуванню продовольчої безпеки країни так і запобігатиме загрозі надлишкової міграції сільського населення в міста і за кордон.

В рамках здійснення державної політики розвитку сільських територій потребують активізації процеси проведення адміністративно-територіальної реформи, яка б передбачала здійснення реформи інститутів державної влади, реформу місцевого самоуправління (максимальна децентралізація) та територіальну реформу (потрібно визначити територію юрисдикції кожної сільської територіальної громади). Впроваджуючи європейську практику місцевого самоврядування місцева громада повинна мати в своєму розпорядженні всі наявні на її території землі. В такому випадку громаду слід наділити максимальним об'ємом повноважень та функцій, що дозволить їй вирішувати більшість проблемних питань території. Проведення

адміністративно-територіальної реформи торкається бюджетної та податкової реформ. Прийняті минулого року нові кодекси не вирішили питань наділення місцевих громад достатніми фінансовими ресурсами для вирішення поточних проблем, децентралізації міжбюджетних відносин, введення ефективних місцевих податків (податок на нерухомість) тощо.

Важливою складовою державної політики розвитку сільських територій є організація та формування ринку земель. Основними принципами здійснення земельної реформи повинні стати подолання монопольних тенденцій на ринку землі і встановлення багатосуб'єктності права власності на земельні ресурси.

Основними акцентами державної політики розвитку сільських територій повинні також виступати соціальність їх розвитку, ефективно ведення сільського господарства, деаграризація та збереження природного середовища села.

З цією метою виділення державних коштів має спрямовуватись не на пряму бюджетну підтримку діючих агроформувань, а на розвиток соціальної та інституційної інфраструктури села, навіть, якщо віддачу від цього можна очікувати лише у дуже довгостроковій перспективі. Насамперед, це стосується фінансування освіти на селі, включаючи реалізацію програм підвищення кваліфікації учителів, комп'ютеризації шкіл та забезпечення їх необхідними транспортними засобами, покращення медичного обслуговування мешканців сільських територій, розвиток мережі сільських бібліотек тощо.

Окрему увагу слід приділяти розвитку несільськогосподарських видів економічної діяльності у сільській місцевості. Для цього необхідно започаткувати реалізацію ефективних регіональних та місцевих стратегій і програм розвитку несільськогосподарських видів економічної діяльності на основі наявного ресурсного потенціалу та існуючих потреб у продукції та послугах конкретних сільських територій, впровадити пільгове оподаткування для новостворених підприємств на сільських територіях у разі інноваційного характеру їх виробничої діяльності, надання соціально-необхідних послуг або здійснення інфраструктурного забезпечення цих територій.

У цьому зв'язку важливого значення набуває оптимізація структури сільського господарства у відповідності до потреб населення відповідних регіонів, включаючи нарощування потенційних можливостей експорту, підвищення ефективності та рентабельності сільського господарства, створення повнофункціональної мережі регіональних агропромислових ринків з метою спрощення залучення господарств населення до виробництва готової харчової продукції, сприяння розвитку переробного виробництва на сільських територіях, активізація виробництва продукції тваринництва, стабілізація пропозиції та цін на ринку кормів, обґрунтування напрямів та активізація виробництва органічної сільськогосподарської продукції тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белокрылова О.С. Институциональные основы институцирования агросферы / Теория переходной экономики : [Електронний ресурс]. – <http://uchebnik-besplatno.com/economics-uchebnik/institutsionalnyie-osnovyi-restrukturirovaniya.html>.
2. Будівельна діяльність на Львівщині. Статистичний збірник / Головне управління статистики у Львівській області, 2010. – 87 с.
3. Бюрократия : [Електронний ресурс]. – <http://files.school-collection.edu.ru/dlrstore/ae0daf13-6994-8c34-4650-df58c4a0231e/1012512A.html>.
4. Відбулася презентація соціологічного дослідження з оцінки проведення земельної реформи в Україні : [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://zemreforma.info/index.php?option=com_content&view=article&id=471%3A2011-06-14-19-54-17&catid=40%3A2009-06-23-08-56-45&Itemid=61&lang=uk.
5. Галузева програма соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельний проект “Нова сільська громада”) : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
6. Гальчинський А. Земля і власність / А.Гальчинський // “Дзеркало тижня” №43, 05 листопада 2005 : [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/zemlya_i_vlasnist-45060.html.
7. Готельне господарство та туризм у Львівській області. Статистичний збірник Головне управління статистики у Львівській області, 2010. – 112 с.
8. Губені Ю. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики / Ю. Губені // Економіка України. – 2007. – №4. – С. 62-70.
9. Демографічна ситуація : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.stat.uz.ua/statinfo/dem/naselennja10.pdf>.
10. Денні загальноосвітні навчальні заклади у сільській місцевості : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua/ukr/si/inf>.
11. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року: [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
12. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року”: [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
13. Державний комітет статистики України : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
14. Дієсперов В. Наслідки утворення підприємств великих землеволодінь / В. Дієсперов // Економіка АПК. – 2011. – № 3.
15. Закарпатська область : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.experts.in.ua/regions/detail.php?ID=4322>.
16. Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту у Львівській області. Статистичний збірник / Головне управління статистики у Львівській області, 2009. – 53 с.
17. Заклади освіти у Львівській області. Статистичний збірник / Головне управління статистики у Львівській області, 2010. – 96 с.

18. Заклади охорони здоров'я у Львівській області : [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.stat.lviv.ua/ukr/si/inf_2009.php?vid=1&code=21&show=1&show1=1.
19. Закон України “Про Державний земельний кадастр” : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
20. Закон України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
21. Закон України “Про статус гірських населених пунктів в Україні” : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
22. Закон України “Про стимулювання розвитку регіонів” : [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
23. Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві”: [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
24. Зарубежний опыт функционирования земельного рынка : [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://liberal.in.ua/daydzhest/zarubezhniy-opit-funktsionirovaniya-zemelnogo-rinka.html>.
25. Збарський В. К. Соціальна інфраструктура села як фактор відтворення робочої сили / В. К. Збарський / Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 154. – Ч. 1. – С. 152-160.
26. Земельні ресурси : [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.ekology.lviv.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=46&Itemid=118.
27. Зовнішня трудова міграція населення України / Український центр соціальних реформ ; Державний комітет статистики України / За ред. В. Г. Чебанова. – Київ : ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2009. – 120 с.
28. Івано-Франківська область : [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
29. Калинчук Д. Село знелюднене / Д. Калинчук / Український тиждень, 30 квітня 2011 : [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/21748>.
30. Кількість населення Львівської області. Статистичний збірник / Головне управління статистики у Львівській області, 2010. – 71 с.
31. Комплексна програма “Перспективи агропромислового комплексу та розвитку сільських територій Івано-Франківської області у 2005-2010 роках і на період до 2015 року”. – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – 80 с.
32. Конституція України : Офіційний вісник України від 01.10.2010. – 2010 р.. – № 72/1 Спеціальний випуск.
33. Концепція загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року: [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
34. Крупін В.Є. Аспекти ціноутворення на продукцію тваринництва в Україні / Крупін В.Є. Злидник Ю.Р. // Наукові дослідження молоді. Матеріали

III Звітної науково-практичної конференції “Наукові дослідження молоді”. – Рівне-Дубно: вид-во ТзОВ фірма “Ассоль”, 2011. – С. 20-24.

35. Лазоренко С. Незнищенна торгівля / С. Лазоренко, Н. Бакалова // Газета "Нова доба", 10.06.2010 р.

36. Майстро С. Сутність та напрями державного регулювання аграрного ринку в зарубіжних країнах : [Електронний ресурс] // Режим доступу : www.academy.gov.ua/.../06-MAYSTRO.pdf.

37. Малієнко А. Аграрна реформа: чому так відбувається? / А. Малієнко // Дзеркало тижня. – 2011. – №36. – С. 1 : [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/agrana_reforma_chomu_tak_vidbuvaetsya-89226.html.

38. Медичне обслуговування на селі переживає процес реформування : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.mobus.com/154804.html>.

39. Міграція в Україні: Факти і цифри. 2011 / Міжнародна організація з міграції : Представництво в Україні, вересень 2011 : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.slideshare.net/presscvua/factsfigures-b5-uaf>.

40. Населення у Львівській області (на 1 січня). Кількість наявного населення : [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.stat.lviv.ua/ukr/si/year/2011/t189911_4.pdf.

41. Несільськогосподарська зайнятість в сільській місцевості України : [Електронний ресурс] / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – Режим доступу : http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2005/U13_ukr.pdf.

42. Олійник О. До проблеми повномасштабного запровадження ринку землі в Україні / О. Олійник, Т. Олійник // Економіка АПК. – 2011. – № 7.

43. Організація і регулювання земельного ринку : [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://buklib.net/component/option,com_jbook/task,view/Itemid,36/catid,93/id,1153.

44. Оцінка стану продовольчої безпеки України у 2008 році : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/file/link/137290/file>.

45. Передчуваючи великі торги. Сергій Тимченко: Я раджу селянам не продавати землі після відкриття ринку ще років із шість-сім // День. – 2011. – № 168 (21 вересня).

46. Праця у Львівській області у 2008 році. Статистичний збірник / Головне управління статистики у Львівській області. – 2010. – 316 с.

47. Прикарпатське село має свій дитячий садочок : Новини та народні новини Івано-Франківська. – 15 серпня 2011р. : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://paralleli.if.ua/news/14145.html>.

48. Про затвердження правил побутового обслуговування населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 1994 р. N 313 : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=313-94-%EF&p=1314607786864503>.

49. Про затвердження програми надання громадянам гарантованої державної безоплатної медичної допомоги : постанова КМУ від 11.07.02 № 955 [Текст] / Офіційний вісник України. – 2002. – №28.

50. Про пріоритетність соціального розвитку села і та агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України 17 жовтня 1990 року № 400-ХІІ / Відомості Верховної Ради УРСР від 06.11.1990 – 1990 р., № 45.
51. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року : Розпорядження КМУ від 10 серпня 2004 р. N 573-р / Офіційний вісник України від 27.08.2004 – 2004 р., № 32.
52. Проблеми земельної політики України і шляхи їх розв'язання // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 3. [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.ucerps.org/ukr/files/category_journal/NSD107_ukr_4.pdf.
53. Програма “Подробиці” / Телеканал “Інтер”. – 26 серпня 2011 р.
54. Проект Закону України “Про планування територіальної інфраструктури сільської місцевості”: [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
55. Проект Закону України “Про ринок земель” : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
56. Проект Закону України “Про упорядкування сільської поселенської мережі” : [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
57. Проект Закону України “Про упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості та сприяння деурбанізації народонаселення” : [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
58. Прокопа І. В. Зайнятість сільського населення в Україні: територіальна диференціація / І. В. Прокопа, О. Л. Попова, М. Г. Бетлій / // Економіка і прогнозування. – 2007. – № 10. – С. 56 – 74. – С. 62.
59. Регіони України 2010 : [статистичний збірник] / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2010. – Ч. 1. – 368 с.
60. Регіони України 2010 : [статистичний збірник] / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2010. – Ч. 2. – 805 с.
61. Результати опитування, проведеного Центром Разумкова в 2001 і 2009 роках : [Електронний ресурс]. – http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=172.
62. Розвиток ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні / Аналітична доповідь. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2011.
63. Розвиток села Івано-Франківщини : [статистичний збірник] / Головне управління статистики в Івано-Франківській області ; за ред. Л. О. Зброй. – Івано-Франківськ, 2010. – 334 с.
64. Розвиток сільських територій (стан, проблеми, перспективи) / Є. І. Бойко, І. Р. Залуцький, Х. М. Притула та ін.; НАН України. Ін-т регіональних досліджень; [наук. ред. Є. І. Бойко]. – Львів, 2011. – 61 с.
65. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С. 4-12.
66. Сільське господарство України 2010 : [статистичний збірник] / Держкомстат України ; За ред. Ю. М. Остапчука. – К., 2011. – 384 с.
67. Склад населення Львівської області за статтю та віком. Статистичний збірник. – Львів : Головне управління статистики у Львівській області, 2009. – 97 с.

68. Сколотяний Ю. Сергій Тимченко: “Кожен день простою — це не один, а три кроки назад” // Дзеркало тижня. – №36, 07 жовтня 2011. – С. 1 : [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/sergiy_timchenko_kozhen_den_prostoyu__tse_ne_odin,_a_tri_kroki_nazad-89219.html.
69. Соціально-трудоий потенціал: теорія і практика / Відп. редактори М. І. Долішній, С. М. Злупко ; у двох частинах, частина 1. – Київ : Наукова Думка, 1994. – 264 с.
70. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України / Аналітична доповідь. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2011.
71. Станко Г.В. Стан ґрунтів та земельних ресурсів Чернівецької області. http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/inek/2011_2/240.pdf.
72. Статистична та аналітична інформація Головного управління статистики у Закарпатській області : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.stat.uz.ua>.
73. Статистична та аналітична інформація Головного управління статистики в Івано-Франківській області : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://stat.if.ukrtel.net>.
74. Статистична та аналітична інформація Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua>.
75. Статистична та аналітична інформація Головного управління статистики у Чернівецькій області : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.cv.ukrstat.gov.ua>.
76. Статистичний щорічник Закарпаття за 2008 рік / За ред. Г. Д. Гриник / Головне управління статистики у Закарпатській області, 2009. – 559 с.
77. Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2009 рік / За ред. М. М. Колімбровського / Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2010. – 530 с.
78. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2010. – 566 с.
79. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2009 рік / За ред. А. В. Ротаря. – Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2010. – 527 с.
80. Торгівля Львівської області, Головне управління статистики у Львівській області, 2010. – 140 с.
81. Указ Президента України “Про Концепцію державної регіональної політики”: [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
82. Україна у цифрах 2010 : [статистичний збірник] / Держкомстат України; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2011. – 252 с.
83. Ульяновченко Ю. Державне регулювання аграрного ринку в країнах ЄС і США: досвід для України : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://194.44.242.244/e-journals/DeVu/2007-2/doc/5/05.pdf>.
84. Федорченко М. Координати земельного ринку України ринку : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.myland.org.ua/index.php?id=698&lang=uk>.

85. Чеботарьов В.А. Досвід структурних перетворень в агропромисловому виробництві постсоціалістичних країн у контексті їх вступу до Європейського Союзу / В. А. Чеботарьов // Економіка АПК. – 2007. – №2. – С. 142-148.

86. Черних С. Земельний ринок окупують “тіньові схеми” : [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.legalweekly.com.ua/article/?uid=112>.

87. Чернівецька область : [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Чернівецька_область.

88. Юхименко П. Інституціональні аспекти забезпечення прав власності на земельні ресурси / П.Юхименко, О. Загурський // Економіка АПК. – 2011. - № 9.

89. Promoting Farm/Non-Farm Linkages for Rural Development - Case Studies from Africa and Latin America : [Електронний ресурс] / [B. Davis, T. Reardon, K. Stamoulis, P. Winters] ; Food and Agriculture Organization of the United Nations. – Режим доступу : <http://www.fao.org/docrep/005/y4383e/y4383e00.htm#Contents>.

90. Situation and prospects for EU agriculture: [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://ec.europa.eu/agriculture/publi/situation-and-prospects/2010_en.pdf.

91. Study on Employment in Rural Areas : [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/ruralemployment/sera_report.pdf.

**Проблеми та перспективи
розвитку сільських територій України
(на прикладі Карпатського регіону)**

Комп'ютерне макетування: Крупін В.Є.

© Інститут регіональних
досліджень НАН України, 2011

Підп. до друку __. __. 2011. Формат 70x108/16. Папір оф. №1. Офс. друк.
Ум.-друк. арк. 3,4. Тираж 100 шт.

Оригінал-макет виготовлено в Інституті регіональних досліджень НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4

Видруковано в ПП "Арал"
Адреса: м. Львів, вул. Нижанківського, 4